

DE ARMEN VERZADIGD

Leven en werk van Petrus Immens

Geplaatst in de kerkelijke historie van Middelburg

**Door
Joh. Westerbeke**

**Uitgeverij 'Middelburg'
1995**

**STICHTING GIHONBRON
MIDDELBURG
2020**

Inhoudsopgave

- 1 De reformatie in de Zuidelijke Nederlanden**
- 2 De predikantenfamilie Immens**
- 3 Geroepen tot het ambt**
- 4 Een naam en een plaats in kerk en school**
- 5 De kerken en haar besturing**
- 6 Gods knechten als collega's**
- 7 Over dichters en regenten**
- 8 In strijd met dwaalgeesten en onderlinge verschillen**
- 9 Persoonlijk leven en gezinsleven**
- 10 Een korte ervaring te Middelburg**
- 11 Uit de grote verdrukking gekomen**
- 12 De Godvruchtige Avondmaalganger**
- 13 Zoon, vriend en broeder Jacob Hanapier**
- 14 Een godgeheiligd zaad C.C. Winckelman**
- 15 Uit het leven van J.P. Winckelman**

Geraadpleegde literatuur

Toelichting

Het is in november van dit jaar 275 jaar geleden dat de bekende Middelburgse predikant Petrus Immens overleden is.

Er zijn er onder de geachte oudvaders wel waar méér van bekend gebleven is. Maar wanneer een boek zoals *'De Godvruchtige Avondmaalganger'* twintig keer herdrukt wordt, dan wil dat toch ook wat zeggen.

Wél vragen we ons af of dit boek nóg veel gelezen en recht verstaan wordt?

Wanneer dit zo zou zijn, dan twijfelen we er niet aan, dat er zeker onder ons 'reformatorische' volksdeel wel meer vraag naar dit boek zou zijn. Misschien kennen we deze boeken niet meer, of vinden we de inhoud te uitvoerig; er wordt liever naar een beknopte omschrijving gepakt. Of we menen dat de 'weg' die beschreven wordt niet volgens óns patroon of denkbeeld is.

We hopen dat dít boekje de begeerte zal opwekken, om soortgelijke boeken te lezen.

Dat er ook niet te haastig gezegd zal worden, bij het lezen van de bekering van sommige personen in het hierna volgende, dat die 'het' wel vlug gevonden hebben.

Wanneer er voor ons begrip al spoedig over de Heere Jezus, of over Zijn werk gesproken wordt, dan wil dat niet zeggen dat die mensen daar klaar mee waren.

We zien nogal eens dat juist deze personen, soms hun hele leven, door veel strijd en tegenheid het gemis van deze Persoon moeten inleven. Dat het niet zo dikwijls voorkomt dat ze van de wijngaard van rode wijn een keer bij 'beurte' mogen zingen (Jesaja 27:2). De Heere is vrijmachtig!

Het gebeurt ook wel eens, meestal bij jongeren, dat de Heere ze in de vrucht van het nieuwe leven, als het rijpe koren binnenhaalt.

Ja, in dit boek is het te lezen, dat een jonge vrouw, in haar handen klappend van blijdschap, naar de hemel ging.

Helaas, wanneer vernemen we dit in onze tijd?

Maar ook: *"De wind blaast waarheen hij wil,..."* daarom weten wij het werk Gods niet juist te onderscheiden.

Wanneer we dit schrijven denken we aan een oude vriendin wed. Vermerris-Geuze, die vorige week gestorven (92 jaar) en begraven is. Zij was een vrouw met een verborgen leven, die veel van de Heere geleerd had, maar een arme zondares bleef.

Toen haar ziel gered werd, werd ze gewezen op Psalm 87:

De Filistijn, de Tyriër, de Moren,

Zijn binnen u, o Godsstad, voortgebracht;

Ze vertelde, toen ingeleefd te hebben een onbesneden Filistijn, een vervloekte Tyriër en een zwarte Moor te zijn en te blijven. Maar ook het wonder, dat de Heere dié wil hebben.

We zijn wel bij haar geweest dat ze tijdens het gesprek plotseling ophield met spreken en daarna zei, dat ze bepaald werd bij de woorden: *"Ik heb u liefgehad met een eeuwige liefde."* Dat deed haar voor een ogenblik verstommen.

Wanneer het in *'De Godvruchtige Avondmaalganger'* gaat over het verbond maken der ziel, was haar dit ook niet vreemd. Maar ze was ook, als een verbreker van het verbond, op een nacht bij de vastheid van het verbond bepaald.

Toen we de daarop volgende morgen bij haar kwamen, nam ze haar psalmbijbeltje uit haar Middelburgse jeugdijaren, en las het voor uit Psalm 105 vers 5: (Datheen)

*Want God gedenkt altijd genadig,
Aan Zijn verbond, 't welk blijft gestadig.
Toen zag ze ook het volgende vers:
Die eed en zal niet zijn verloren,
Dien Hij Izaäk heeft gezworen.*

Wat een waarde heeft ze er in mogen zien; wannéér het verbond gemaakt is, door Wie het gemaakt is, voor wie het gemaakt is, waartoe het gemaakt is (enz.).

Door ds. J. Roos werd haar begrafenis geleid, waarbij hij vooral bij de groeve gesproken heeft over datgene waar ze nu in mag delen. Ja, dat het niet alleen op de aarde begint, maar voor geheel de kerk mag gelden, het is '*voor Zijn troon en hier beneden!*'

Dat dit boekje mocht meewerken tot uitbreiding en tot opbouw van Gods Kerk. Dat het werk en de Persoon van Christus in ons leven waarde zou krijgen, dan kan het gemis ván Hem, alleen dóór Hem vervuld worden.

*'k Weet dat ik door steeds te klagen,
U, Jezus lief! niet kan behagen;
Maar 't bedroeft, geperst gemoed
Vindt in 't klagen U nog goed.
Gij, Die 't zuchten hoort der armen,
Wil U over mij ontfarmen;
Dat ik U niet langer mis,
Die mijn ziel zo dierbaar is.*

Zo krijgt de poëzie in dit boek ook een ruime plaats.

Bij het samenstellen van de hoofdstukken 7 en 10 hadden we gemak van het uitstekende boek '*Pieter Boddaert en Rutger Schutte, piëtische dichters in de achttiende eeuw*', van Dr. S.D. Post.

Dat de beleving van deze waarheden onder ons bevestigd mocht blijven! Vooral onze jongeren en niet te vergeten onze kinderen, mochten er door aangemoedigd worden om de Heere te zoeken. Als het Godsgemis gevoeld wordt, dan kunnen we ons met de waarheid alléén niet verblijden, maar zullen begeren met David te zeggen: "*HEERE, Gij Gód der waarheid!*" (Psalm 31:6b).

Opdat in die weg het gemis vervuld mag worden, overeenkomstig de titel van dit boek:

*Daar zullen de armen verzadigd wezen
Van die, die U zoeken, werd Gij geprezen;
Gij vromen zult eeuwig (zijnde verheven)
In vreugd leven. Psalm 22*

Middelburg, mei 1995

1 De Reformatie in de Zuidelijke Nederlanden

De zestiende eeuw is voor de Lage landen aan de zee van een bijzondere betekenis geweest.

Het handelsverkeer verplaatste zich, vooral na de ontdekking van Amerika in 1492, van verschillende werelddelen naar West-Europa.

Voor de grote havenstad Antwerpen aan de Schelde werd een centrum van kunst en cultuur en kwam hierdoor tot een ongekende bloei. Uit verschillende landen vestigden zich allerlei mensen in deze stad.

Er was dus een behoorlijke ontwikkeling, o.a. door de boekdrukkunst. Alleen in Antwerpen, met zijn twaalf drukkerijen, verschenen er in de eerste veertig jaar van de zestiende eeuw wel 1483 titels. In de Nederlanden waren dit er totaal 2805.

Dit werkte óók mee tot een goede voedingsbodem voor de Reformatie.

Door Duitse kooplieden werd in deze wereldstad de Luther-bijbel ingevoerd.

In 1520 verscheen in Antwerpen de eerste druk. In 1526 verscheen bij Jacob van Liesveldt de eerste volledige folio-bijbel.

Doordat de plakaten van Karel V steeds strenger werden, werd de voorraad Bijbels van Van Liesveldt drie keer in beslaggenomen en verbrand. Uiteindelijk werd hijzelf ook omgebracht.

De bekende Vlaamse edelman Jan Utenhove kreeg hierdoor vanaf 1544 ook een zwervend bestaan. Door de vervolging vluchtte hij van het ene land naar het andere.

Invloed Calvin

Door de invloed van Calvin begon het ordelijk kerkelijk leven meer en meer gestalte te krijgen. Daarom begon de gereformeerde leer vanuit Noord-Frankrijk de leer van Rome, maar ook de doperse religie, steeds meer te verdringen.

Ook door de z.g. 'rederijkers', die in hun gezelschappen en spelen zaken aan de orde brachten, werden de mensen aan het denken gezet, wat ook stimulerend werkte.

In het jaar 1539 kwamen de rederijkers uit diverse steden in Gent bijeen. Soms werden er toneelstukken opgevoerd, maar nu was er een onderwerp met de vraag: "*Wat is een stervend mens het meest tot troost.*"

Hoewel de Heidelberger Catechismus nog niet verschenen was met zijn eerste vraag over de 'enige troost', luidde toch het antwoord van de spelers als volgt: "Geloof."

Doorbraak

Het jaar 1566 is voor de kerk des Heeren in de Nederlanden een belangrijk jaar geweest.

In de Zuidelijke Nederlanden (België) brak de Reformatie, nu meer in het openbaar, krachtig door.

In dat jaar waren er 84 Zuid-Nederlandse predikanten.

Zowel de Psalmberijming van Petrus Datheen, als zijn vertaling van de Heidelbergse Catechismus die toen uitgegeven werd werkte hieraan krachtig mee.

In datzelfde jaar preekte Datheen op veel plaatsen, vooral ook in Vlaanderen. De begeerte naar de zuivere prediking van Gods Woord bleek wel in Poperingen, waar hij voor vijftienduizend toehoorders preekte.

Ook te Gent waar een aanzienlijke gemeente gevormd was, preekte hij op 22 juli in dat jaar. Daarna werd hij door die gemeente beroepen.

In diezelfde plaats werd bij Gelein de Man in 1566 de Heidelberger Catechismus in het Nederlands gedrukt.

Het volk in verzet

Als overtuigd calvinist achtte Datheen verzet tegen de overheid verantwoord. Dit ging de bevolking steeds meer aanspreken en werd ook in praktijk gebracht. Dat was mede ook een van de redenen dat nog in hetzelfde jaar de beeldenstorm begon. Alles werkte daarin mee.

Toen dit gerucht ook te Gent kwam, was daar een zekere Ongena, die naar de hoogbaljuw ging met een dichtgevouwen perkament in de hand, met de mededeling dat er een last van Zijne Majesteit (ziende op God) was.

De regeerder dacht toen alleen aan de majesteit Philip II en gaf aan Ongena stadsdienaars en hellebaardiers mee, om het opgedragen werk te doen. Echter niet verder gaande dan in het perkament stond. De beelden werden diezelfde nacht uit de kerken gehaald, zonder enig bloedvergieten.

Ook te Antwerpen werden in één nacht bijna alle kerken van beelden gezuiverd door enkele mannen. De kerken waren die nacht vol mensen, i.v.m. de viering van Maria-hemelvaart.

Het begon in West-Vlaanderen op 14 augustus 1566 en inderdaad als een korte hevige storm zette zich dit door in de Nederlanden en gelijktijdig ook in Schotland.

Maar de vervolgingen, die in de twintiger jaren al begonnen waren, werden heviger.

Letterlijk werd vervuld wat Datheen in Psalm 42 kwam te bezingen, in zijn berijming.

Vanuit Antwerpen werd een '*Smeekschrift van de gelovigen in de Nederlanden*' verzonden naar de keizer. Hierin werd melding gemaakt van de scherpe verdrukking door de inquisitie. Ook de edelen lieten van zich horen.

De gevolgen waren echter het tegendeel van wat men hoopte.

De hertog Alva werd naar de Nederlanden gezonden om met de 'kettters' af te rekenen.

Hij begon al in Brussel door de graven Egmond en Hoorne in de gevangenis te werpen en om het leven te laten brengen.

Dezelfde Alva beroemde zich er op dat hij achttienduizend zeshonderd mensen door de handen van beulen heeft omgebracht.

Fr. Junius

Intussen had Franciscus Junius als twintigjarige jongeman, vanuit Genève, een beroep naar de Franse gemeente onder het kruis te Antwerpen aangenomen.

Caspar van der Heijden was van daar naar de vluchtelingengemeente van Frankenthal vertrokken.

Niet alleen in Antwerpen sprak Junius, maar ook te Gent en daarbuiten. Hij ging voor in kerken, woningen en in het open veld voor de opgejaagde protestanten.

Hij was rijk begaafd en had een scherp en doordringend oordeel gekregen.

Junius maakte in die tijd veel vlugschriften die overal verspreid werden. Daarom werd hij door de vijand overal gezocht, maar hij was bijzonder opmerkzaam en was zijn vijanden dikwijls een slag voor.

Veel listen werden beraamd. Een bekende schilder in die tijd deed zich voor als begerig zijnde om door hem onderwezen te worden. Maar korte tijd daarna werd overal zijn afbeelding gezien, om hem te kunnen vangen.

Echter verkreeg Junius zoveel liefde en achting, dat men tijdens samenkomsten wel van kleren verwisselde, zodat hij met oude werkmanskleren kon ontsnappen, maar de werkmans met ambtskleren gepakt werd.

Hij riskeerde vele malen zijn leven. Nee, hij wilde zijn jonge leven niet behouden, maar had het over voor de Naam en de zaak des Heeren.

Later werd hij hoogleraar aan de Hogeschool te Leiden.

Op zijn sterfbed heeft hij nog gewaarschuwd om de remonstrant Arminius niet in zijn plaats te benoemen.

Leed en hoop

Na de komst van Alva moesten Junius, veel edelen en ook de gewone burgers, naar de Noordelijke Nederlanden vluchten.

Van de nog overgeblevenen zijn er later veel naar Duitsland en Engeland gevlucht.

Op 4 november 1576 hebben de Spaanse benden Antwerpen platgebrand en de inwoners gefolterd of afgeslacht.

Op 8 november werd de Pacificatie van Gent ondertekend door zeventien provinciën. De roomse godsdienst werd overal toegelaten, behalve in Holland en Zeeland, waar de gereformeerde leer de overhand gekregen had.

De gereformeerden, waren met de overeenkomst in Gent niet blij; zeker ook Datheen en graaf Jan van Nassau niet.

Maar ook de Roomse overheden niet, want door de Unie van Atrecht, op 5 januari 1579, bleef er voor de genoemde Pacificatie niets meer over.

Dit was voor de godvrezende graaf Jan van Nassau, die stadhouder van Gelderland geworden was, een reden om te ijveren voor de Unie van Utrecht.

Deze Unie dateert van 23 januari 1579 en op deze schone grondslag is de Nederlandse staat geboren.

Ruim twintig jaar hebben de mensen uit de zuidelijke gemeenten, die toen nog in hun woonplaats bleven, gezucht onder dreiging en tirannie.

Van de bloeiende gemeente in Antwerpen bleef er, na de inname van de Spanjaarden in 1589, haast niets over. Er waren er veel naar Amsterdam gevlucht, zodat de gemeente daar kon worden voortgezet.

De grote uittocht uit verschillende plaatsen naar Zeeland en Holland bleef lange tijd aanhouden.

Het is interessant om na te gaan hoeveel bekende predikanten er vanuit het zuiden zich in het noorden gevestigd hebben, die later ook op de Nationale Synode van Dordt afgevaardigd waren.

Veel gemeenten in de Noordelijke Nederlanden zijn door de komst van zoveel waarheidzoekende mensen tot bloei gekomen.

Maar het leek er wel op dat ze de godsvrucht uit deze plaatsen ook meegenomen hadden, want helaas is geheel Vlaanderen weer in het roomse bijgeloof teruggevallen.

Ligt er daarom geen vergeldingsplicht ten aanzien van de zuidelijke burenen?

En wat heeft de Heere Zelf met Spanje afgerekend? Van één van de machtigste landen ter wereld in die tijd werd het een arm behoeftig land.

In het vervolg zal blijken van hoeveel personen, waar het in dit boek over gaat, het voorgeslacht uit het huidige België of Frankrijk komt.

2 De predikantenfamilie Immens

Toen Petrus Datheen in 1578 te Dordrecht een belangrijke synode presideerde, werd er te Gent bij rentmeester Robertus Immens een zoon geboren, die dezelfde naam kreeg als zijn vader.

Nadat er nog een zoon geboren was, vertrokken de ouders met hun kinderen naar het Duitse Hessen om de wrede vervolging te ontgaan. Deze woedde toen in de Nederlanden door de komst van de tiran Alva.

Het was in die tijd te Gent als het ware een kweekplaats van aanstaande predikanten. Maar door de vervolgingen werd dit ernstig aangetast, zodat velen naar elders moesten vluchten.

Ook in Frankenthal, waar Datheen gewoond had, was al een grote vluchtelingengemeente ontstaan.

In die tijd vluchtten er wéér veel protestanten naar de Noordelijke Nederlanden.

De bovengenoemde Robertus Immens jr. werd op 20 april 1618 als student te Leiden ingeschreven. Hij was toen dertig jaar en kreeg, na zijn studie voltooid te hebben, de gemeente van Althena, bij Hamburg.

Hij is op 67-jarige leeftijd overleden te Hamburg, in het jaar 1645. Zijn vrouw, Anna Margreta van Voorburg, is in 1654 te Amsterdam overleden.

In 1623 was er bij hen een zoon geboren, die ook weer dezelfde naam Robertus kreeg. Op 25 juli 1645 werd er in Leiden een R. Immens ingeschreven als student. Dit moet ongetwijfeld Robertus geweest zijn.

Deze trad op 27 april 1649 in het huwelijk met Maria van der Deliën te 's-Hertogenbosch.

Maria was de enige dochter van Nikolaas Anthoni van der Deliën (predikant te 's-Hertogenbosch) en van Abigaël de Monier. Van 18 augustus tot 3 oktober is hij maar predikant geweest. Robertus Immens is, tot grote droefheid van zijn gemeente, in datzelfde jaar 1630 reeds overleden.

De grootvader van Abigaël kwam ook uit Gent. Omdat hij voor de Reformatie gekozen had en als predikant getrouw zijn ambt uitoefende werd hij overal achtervolgd.

Dit noodzaakte hem te vluchten naar Middelburg. Overeenkomstig zijn roeping preekte hij, ook in Zeeland.

Te Goes preekte hij in een schuur. Omdat de vrouw, van wie de schuur was, hem in de gelegenheid gesteld had zijn ketterse gevoelens de mensen in te scherpen, werd zij verbrand.

Eén jaar voor het huwelijk van Robertus en Maria, in 1648, was er een grote kerkvergadering te 's-Hertogenbosch.

Tijdens die vergadering werd proponent Immens te Schijndel beroepen. Enkele jaren later heeft hij een beroep naar Oirschot aangenomen.

Vanaf 1648, toen dit deel van Brabant geheel in handen van de Staatse troepen kwam, werd in Oirschot de St. Petruskerk in handen gegeven van de gereformeerden.

Na zuivering van het gebouw zijn ze met kerkdiensten begonnen.

De roomse godsdienst werd in het openbaar verboden, maar werd in schuilkerken beoefend.

In Oirschot heeft hij het overige van zijn dienst vervuld.

Hun huwelijk werd met negen zonen en drie dochters gezegend.

Anna Margareta

Zij was het eerste kind en werd op 2 maart 1650 geboren. Ze was later een godvrezende, voorbeeldige vrouw en was gehuwd met Arnoldus Brievinga. Op 23 november 1681 volgde hij zijn overleden schoonvader op als predikant te Oirschot. Later, in 1886, heeft hij een beroep aangenomen naar St. Annaland. In deze plaats is hij overleden.

Hij liet één dochter achter, die later trouwde met Marcus Zueris Boxhornius van Miggrode. Hij werd predikant te Philippine in Zeeuws-Vlaanderen.

Robertus

Robertus werd geboren op 7 juli 1651. In zijn jonge jaren kwam de godsvrucht al uit. Vooral ook op de Hogeschool te Utrecht verwekte zijn leven jaloesheid onder zijn medestudenten.

Robertus werd op 13 januari 1675 tot predikant bevestigd in St. Anna ter Muiden, in Zeeuws-Vlaanderen.

Deze gemeente werd overstroomd met vluchtelingen uit Frankrijk, waar in die jaren geen vrijheid van godsdienst was.

Echter waren er velen, die de weelde van vrijheid misbruikten en alleen maar ijverig waren in hun beroep in deze plaats.

Ook was onder deze gevluchte hugenoten de zuiverheid van de leer aan het verduisteren.

Was in het begin van die eeuw nog een professor als Gomarus aan de School van Saumur in Frankrijk verbonden geweest, later werden daar, eerst bedekt en daarna openbaar, aan de jonge predikanten dwalingen voorgehouden. Ook het rationalisme van de Fransman R. Descartes liet hier zijn invloed gelden.

Robertus Immens was echter zo ijverig en getrouw in het vermanen tot waarachtige bekering, dat hij niet alleen in de kerk aan het zieleheil arbeidde, maar zelfs met de boeren achter de ploeg meeliiep onder voortdurende bidding en smeking: "... *laat u met God verzoenen*".

Bij de vrouwen werd hij gezien achter de karnton tijdens het bereiden van de boter. Aan ijver ontbrak het de mensen niet, maar het was alleen voor de tijd.

Dit was de ijverige predikant tot veel smart, want de zielen waren op zijn hart gebonden.

Jakobus Willemsen uit Middelburg schreef later over een geoefende zielestrijder, die destijds ook onder de bediening van R. Immens was.

Dikwijls was ze tegen hem onvriendelijk en toonde haar afkeer door op te merken dat ze moest werken en tot andere dingen haar tijd niet kon besteden.

Zijn voortdurende aanspraak werd toch het middel dat zij uiteindelijk achter de karnton in haar hart gegrepen werd.

De predikant mocht, in het verborgen, ruim delen in de liefde Gods, maar hij werd ook gewaar dat dit altijd samengaat met strijd en aanvechting, wat uitkwam in enkele dichtregels:

*God doet Zijn volk ter helle dalen,
En voert hen op naar 's hemels trans
Zo rijst de zon met schoner glans*

Na een verberging van haar stralen.

Toen hij weer een bittere kruisbeker moest drinken, kreeg hij een gezicht op Hem, Die het kruis verdragen heeft en de schande veracht. De begeerte tot het Heilig Avondmaal deed hem toen de volgende dichtregels schrijven:

*Mijn waarde ziel! hoe dus ontstelt?
Wil toch niet langer blijven treuren
De zondenlast, die u nu kwelt
Zal immers Jezus van u scheuren.*

*Al zijn uw eigen krachten zwak
Wil uwe nood aan Jezus klagen
Bezwijkt gij onder 't zondenpak
Vertrouw op Hem, Hij zal het dragen.*

*Hij nodigt u nu aan Zijn dis;
Waarom dan zo een rouw bedreven?
Steun maar op Hem; Hij zal gewis
U ook wel verder krachten geven.*

*Hij roept ze niet, die zijn gezond,
Maar wil der zielen Herder wezen
Heeft u de zonde dan gewond
Die Jezus zal u weer genezen.*

*O Jesu! grijp mij bij de hand
Zet toch mijn harte gretig open
Opdat zo zonder tegenstand
Uw balsem in mijn ziel mag lopen.*

*Ach! geef nu toch een wormpke kracht
Laat Uwe macht in zwakheid blijken
Kom in mijn ziel, die op U wacht
En wil daar nimmermeer uit wijken.*

Enkele verzen uit '*Klacht en gebed tot Jezus, in het naderen tot Zijn tafel*'.

In die tijd zou het Heilig Avondmaal bediend worden. Toen hij voor de tafel stond, mocht hij op een bijzondere wijze de liefde Gods proeven en smaken door het liefdebevel: "*Neemt, eet, dat is Mijn lichaam, dat voor u gebroken wordt; doet dat tot Mijn gedachtenis.*"

Maar ook vervolgens met betrekking tot de drinkbeker: "*En Ik zeg u, dat Ik van nu aan niet meer zal drinken van de vrucht des wijnstoks tot op de dag, wanneer Ik met u dezelfde nieuw zal drinken in het Koninkrijk Mijns Vaders.*"

Door de liefde en de kracht van deze woorden geloofde hij, dat dit het laatste Avondmaal geweest was op de aarde.

Dit vertelde hij dezelfde dag aan zijn beste vrienden. Boven de laatste Kerkeradsacte van 20 juli 1677 tekende hij zelf aan:

"Onder de h. handeling en uytreykinge van de teekenen hebben wy sonderling verwackringe in de aangekomene gevonden in meer eerbiedigheyt naderende als wel voor heen. De Heere wil het agtervolgen."

Met deze wetenschap was hij de tijd door God bepaald afwachtende.

Toen het volgende Avondmaal aanstaande was, vroeg één van de vrienden of hij nog dezelfde gedachte had. Dit werd door hem bevestigd.

Zelfs nadat hij de huisbezoeken en de voorbereiding gehouden had, liet hij weten *'niet aan te zullen zitten aan de tafel'*.

De Heere gaf hem zijn verwachting, want één dag voor de bediening werd hij onwel en stierf, om nu aan te mogen zitten met Abraham, Izaäk en Jacob.

Dit was op 8 oktober 1677, in de ouderdom van 26 jaar.

Uit zijn eigen gedichten werd toen vervuld:

*Als dan myn ziel van 't vlees zal scheiden
Neem my ook op in Uwen troon
Opdat ik my daar mag verblyden
En alzo eeuwig by U woon.*

Zijn nagedachtenis is tot zegen geweest, door zijn in 1680 te Middelburg uitgegeven *'Enige gemakelijke- zielsverkwikkende gezangen, passende en ziende op het gebruik van des Heeren Heilig Avondmaal'*.

Ook zijn er zeven gedichten opgenomen in het tweede deel van de gedichtenbundel van P. van Sorgen *'Dichtkundige zielezangen'*, uitgave Utrecht 1709.

Volgens Jac. Willemsen zijn er ook enkele gedichten van hem in de bundel van Adriaan van Loo opgenomen.

Eén van deze gedichten is *'Liefelyke zielsdwang of innige hartstogten tot den Heere Jezus'*, waaruit en enkele strofen volgen:

O liefde, wonderbaar en groot!
Myne arme ziel was, leevend' dood,
Toen Jezus my kwam trekken.
Ja Zich gansch voor my overgaf,
Zyn leeven gaf, om my uit 't graf
Der zonden op te wekken.
Hy riep, Ik sliep,
'k Sloot mijn oren, 'k Wou niet hooren;
Maar Hy drong my
Door myn hart. Zijn liefde dwong my.

O! neem myn hart; het kooft U toe.
Het is der vreemde heren moe,
O Jezus, Heer' en Koning!
Kom toch, myn Heiland, koom' er in,
Gebied en stuur het naar Uw zin,
Als in Uw eigen wooning.
Ach Heer', Hoe zeer
Perst en dringt my! Ach, hoe dwingt my,
Uw teére
Liefde en goedheid, och myn Heere!

Daar is myn hart geheel en al,
 Of 't wil of 't kan; het moet en zal,
 't Moet U, myn Heiland minnen.
 U, lieve Jezus, U alleen,
 U, zoete Jezus, anders geen
 En wil 't niet? Dring er binnen.
 Dring het, Dwing het.
Doe het zwichten, Door Uw schichten,
 Al zou het scheuren
 Dring er in; O! 't zal niet treuren.

Wanneer, myn Heiland, ach myn Heer',
 O zoete Jezus, ach wanneer
 Zal ik U eens hierboven,
 Bevryd van aller vreemden dwang,
 Die my zo bang valt en zo lang,
 Met Uwe kind'ren loven?

Nicolaüs

Geboren op 18 februari 1653, meldde zich in zijn jonge jaren aan bij het leger van de graaf van Stirum.

Tijdens de belegering van Bonn kreeg hij een kogel door zijn knie. Aan deze verwonding is hij de andere dag overleden.

Dit was op 10 november 1673, op de leeftijd van slechts twintig jaar.

Op 24 oktober 1654 werd er een zoon geboren, die na enkele uren reeds gestorven is.

Johannes

Het andere jaar, 29 september 1655 werd Johannes geboren. Korte tijd voor hij zijn studie afrondde voor het predikambt kreeg hij de tering. Op 29 november, in het jaar 1677, is hij gestorven. Ook hij was nog op jeugdige leeftijd, 22 jaar.

Andreas

Op 19 maart 1657 werd hij geboren. Hij trouwde later met Johanna Clement. Uit hun huwelijk is één dochter geboren, Elizabeth Anna. Als onderkoopman reisde hij naar het oosten en is daar op nog jonge leeftijd gestorven.

Abigaël

De tweede dochter werd op 22 december 1658 geboren. Ook zij deelde in de vreeze des Heeren. Ze is getrouwd geweest met ds. Jacobus Zuerius te Arnemuiden.

Samuël

Een van de zonen, met de naam Samuël, ging later ook naar de Hogeschool te Utrecht. Daar werd hij door een vriend meegenomen naar de kerk waar de Utrechtse hoogleraar Witsius preekte uit 1 Samuël 3 vers 10. Tijdens deze preek riep hij enkele malen nadrukkelijk: "*Samuël! Samuël!*"

Dit was voor hem alsof deze stem vanuit de hemel rechtstreeks naar hem gezonden werd en gaf zoveel indruk op hem, dat dit het middel was tot zijn bekering.

In 1686 werd hij geroepen tot de heilige dienst en werd predikant te Poortvliet op het eiland Tholen.

Hij was tijdens zijn korte verblijf van nog geen twee jaren te Poortvliet voor velen tot een eeuwige zegen.

Hoewel hij nog jong en fris was, kreeg hij daar een indruk dat hij niet lang zou leven. Daarom preekte hij afscheid van zijn gemeente en liet weten dat hij naar Oirschot ging om bij zijn vader te sterven.

Toen hij thuis kwam, werd hij door zijn zuster verwelkomd. Tot haar sprak hij vervolgens: "Mijn zuster, ik kom hier in mijns vaders huis, om over te gaan naar het huis mijns Vaders hierboven."

In zijn verwachting werd hij niet beschaamd, want korte tijd daarna werd hij ziek en is gestorven, om te gaan naar het huis Zijns Vaders met zijn vele woningen.

Hij werd ook te Oirschot begraven in 1687.

David

Hij was het eerste kind wat te Oirschot geboren werd op 24 december 1661. Hij werd na zijn studie dokter in de geneeskunde te Utrecht. Later kwam hij in Middelburg wonen. In zijn woning hield hij regelmatig oefeningen, tot stichting van veel vrienden. Eén van zijn zonen is predikant geweest te Kloetinge.

Daniël

Deze zoon werd op 3 april 1663 geboren en heeft ook met zegen zijn dienstwerk als predikant verricht.

Hij studeerde in 1685 gelijk met zijn broer David te Utrecht aan de Hogeschool.

Op 26 april 1693 werd hij te Asten en Ommel, in de classis van Peel en Kempenland bevestigd.

In het jaar 1695 is hij reeds overleden.

Petrus

Het was 26 oktober 1664 toen Petrus geboren werd. Zijn levensloop wordt hierna beschreven.

Maria

Zij was de jongste dochter, geboren op 3 april 1666 en is reeds het volgende jaar op 10 juli gestorven.

Dit waren de kinderen van deze godvrezende ouders.

De opvoeding was teerhartig en deftig. In de tegenwoordigheid van de ouders, tijdens hun gesprekken, durfde er niemand van de kinderen spreken.

Toen de oudste zoon van de Hogeschool te Utrecht thuis kwam, had hij hetzelfde ontzag. Aan de tafel zittende sprak hij niet, tot zijn vader zei: "*Zoon, nu is het u geoorloofd te spreken.*"

Toen de moeder op haar sterfbed lag, op 16 juni 1673, heeft ze al haar kinderen gezegend. Sommigen vertoonden de kentekenen van het nieuwe leven. Voor de anderen had ze verwachting dat ze nog toegebracht zouden worden.

Van de jongste zoon, de negenjarige Petrus, zei ze nog: "*Ook Ismaël zal leven.*"

Ook zij had de gave van de dichtkunst gekregen.

Verschillende gedichten zijn opgenomen in de bundel van Adriaan van Loo. Enkele regels uit '*Een gebed tot Jezus*' zijn:

*Ik verlange vroeg en spade,
En zie uit naar Uw genade,
Jezus naar Uw heilig bloed;
Neig myn hart, neig myn gemoed.
Laat my daar de kracht van voelen
Tegen al het zondig woelen,
Dat niet ophoud in myn hert,
Tot mijn leed en grote smart.*

*Dat zou hier myn hemel wezen,
Wil toch myne ziel genezen,
O Gy oorsprong aller deugd,
O Fontein van alle vreugd.*

3 Geroepen tot het ambt

Zoals reeds vermeld is werd op 26 oktober 1664 in de pastorie te Oirschot een zoon geboren, die de naam Petrus kreeg.

Hij was nog maar negen jaar oud toen hij zijn moeder al moest verliezen. Maar de godvruchtige opvoeding had al indruk gemaakt op zijn jonge hart.

Volgens Jac. Willemsen was Petrus nog jong, toen hij door het inzien van zijn verloren staat de noodzakelijkheid van de wedergeboorte voor ogen kreeg.

Het gevoel van zijn zonden deed hem zijn vloekwaardigheid inleven. Ja, hij werd de hel waardig en zag geen mogelijkheid om zichzelf te verlossen, want: *"Dat bed zal te kort zijn..."*

Vervolgens werd hij er aan ontdekt dat alle schepselen 'gebroken' bakken waren, waar het ook niet te vinden is.

Deze overtuiging werkte in hem verlegenheid en bekommering om van zichzelf en van alle mensen af te zien: *"Ja gewisselijk, ik acht ook alle dingen schade te zijn, om de uitnemendheid der kennis van Christus Jezus mijn Heere."*

Er kwam een hongeren en een dorsten naar Zijn gerechtigheid.

Op Gods tijd mocht hij met al zijn zonden en wonden, schulden en lasten aan de voeten van de Heere Jezus terecht komen. Door een geschonken geloof mocht hij met Hem verenigd worden: *"... Die ons geworden is wijsheid van God, en rechtvaardigheid en heiligmaking en verlossing."*

Dit kwam ook uit in het dagelijks leven van Petrus, want hij mocht met verzaking van al dit tijdelijke, hoe jong hij ook nog was, leven overeenkomstig de raad van Paulus aan zijn jonge medebroeder Titus (hoofdstuk 2:12): *"... dat wij de goddeloosheid en de wereldse begeerlijkheden verzakende, matiglijk en rechtvaardiglijk en godzaliglijk leven zouden in deze tegenwoordige wereld."*

Student te Utrecht

Het was in die tijd, dat de roeping tot het predikambt zich in zijn leven openbaarde.

Spoedig werd, in 1685, zijn plaats dan ook gevonden op de Hoge school te Utrecht.

Op deze Academie bestond de theologische faculteit uit de professoren H. Witsius, M. Leydekker, H. van Halen en P. à Maastricht.

Vooraf het onderwijs van H. Witsius, die tot in het buitenland bekende was, liet diepe indrukken achter. Dit had zijn oudere broer ook reeds ervaren.

Een van zijn medestudenten was Jac. Breukeland. Met hem is er vriendschap gebleven, wat later bevestigd is toen hij eveneens in Middelburg predikant werd.

Jac. Breukeland schreef later over P. Immens:

"Als student was hy een voorbeeld voor anderen en werd openbaar, van God geleerd te worden. Aan ons verkeer in die jonge jaren kan ik zonder ontroering niet terug denken."

Een jaar voor zijn bevestiging was student Immens te Poortvliet. Dit was na het overlijden van zijn broer Samul.

Hij wandelde daar in de eenzaamheid, toen de Heere hem op een bijzondere wijze kwam toe te roepen: *"Zacheüs, haast u en kom af; want Ik moet heden in uw huis blijven."* Hij antwoordde

daarop met zijn hart: *"Heere, ik ben niet waardig dat Gij onder mijn dak zoudt inkomen."*

Toen hij thuis kwam, trok hij zich terug, waar de Heere hem op een bijzondere wijze Zijn zalige nabijheid openbaarde.

Hij kon dit nooit meer vergeten en heeft zijn vrienden later dikwijls verteld, dat hij daar kon uitroepen met J. van Lodenstein:

*O, zalig eenzaam,
Met God gemeenzaam!
Duurde dat vrij eeuwen lang.*

De jonge predikant

Nadat hij afgestudeerd was, werd hij beroepbaar gesteld door de classis van Peel- en Kempenland.

Een beroep naar zijn geboorteplaats Oirschot mocht hij aannemen. Hij volgde daar zijn zwager, ds. Brieving, op.

Hier werd hij op 8 augustus 1688 bevestigd.

In deze omgeving was hij nauw verbonden aan ds. Cornelis de Witt uit Oedenrode.

Ze zochten elkaar dikwijls op en waren dan gewoon naar de heide te gaan, om daar in de eenzaamheid te bidden.

Met tranen en gebeden zochten ze dan het welzijn van de zielen, uit de plaatsen en omgeving waar ze over gesteld waren. Uit de bewogenheid des harten klom hun smeking op.

Ze hebben toen niet kunnen denken dat honderd jaar later de gereformeerde religie in dit deel van Brabant voor een groot deel verdrongen zou zijn.

Na 1795 was het zover dat de St. Petrus kerk in Oirschot weer in handen van de in hoofdzaak roomse bevolking terug kwam.

Daarom kwamen na de scheiding van staat en kerk, na 1795, op veel plaatsen in Brabant de kerken weer in handen van de roomsen.

Het kleine Maria-kerkje werd ingericht voor de nog overgebleven leden van de hervormden.

Nu wordt er 's zondags nog één dienst gehouden.

Naar Zeeland

De tweede gemeente van P. Immens werd West-Souburg, op het eiland Walcheren.

Dicht bij het kasteel van Marnix van St. Aldegonde werd een kerkje gebouwd, wat vanaf 1595 door de aanhangers van de Hervorming gebruikt werd.

Tijdens de kerkeradsvergaderingen van 12 december 1690 en 13 januari 1691 werd gesproken over het beroepen van Petrus Immens.

Vervolgens op het Collegium Qualificatum van 15 en 21 januari.

coll. qual. den 15 jan. 1695

alwaar besloten is den ed: heer cornel: van pere raad der stad vlissingen als ambaghtsheer van west-soub: geassisteerd met dhr: mr: johan van are schepen en raad der stad voornoemt

en is alsoo geformeerd den coll. qual.

alwaar na aanroeping van gods naam een opwekkende aanspraak door den director gedaan (...?) voornoemt dienstig als nodig om samen in de vreesse des heeren tot de meeste stichting en dienst dezer gemeente te blijven sich na een bequame herder en lerraar ordene en godsalig de (...?) daarin is omgebragt wie sij geliefde voort te brengen en is uit de voortgebragte met eenparige stemmen vercoren tot ordinair herder en leraar inplaats van adriaan deinse beroepen en om nu tot beslissing in sijn dienst bevestigen de eerw: gods. en in den geeerde mr: petrus immens predikant tot oirschot in de meierij van den bosch en sijn om dese beroeping in te brengen in het

coll. van walcheren op gisteravond donderdag gedeponereert nevens den director dhr sijmon willems: en lorus wisse ouderlingen en ook geresolveerd Dokter immens sijn broeder tot middelb: tevens te laten toekomen van de bovenstaande door Mr: henric en sal ook den Director bij missive van den beroepene dit beroep bij de allereerste gelegen: bekent maken

Tijdens de vergadering van 12 februari werd melding gemaakt dat de predikant het beroep had aangenomen.

Op 18 maart 1691 is P. Immens te West-Souburg bevestigd door de vorige predikant Adriaan Deirse.

A. Deirse had jaren geleden, uit achting, de afgezette Jacobus Koelman een beurt in zijn gemeente laten vervullen. Door de classis Walcheren werd hij hiervoor voor drie maanden 'gesuspendeerd' met verlies van traktement.

Immens' intredepreek was uit 1 Korinthe 9 vers 16: "*Want indien ik het Evangelie verkondig, het is mij geen roem; want de nood is mij opgelegd. En wee mij, indien ik het Evangelie niet verkondig!*"

Al spoedig bleek zijn ijver in het waarnemen van zijn werk.

Hij begon in de winter ook met de zondagavond- en woensdagavonddiensten. Soms was het in bijzijn van één ambtsdrager, maar ook wel geheel alleen.

De notulen van de kerkeradsvergaderingen werden door Immens zelf geschreven. Op 8 april 1691 maakte hij een aanvang:

1e consistoris gehouden den 8 April 1691

Ben ik Petrus Immens tot Oirschot in de Meijerije van den Bosch predikant geweest ten tijt van twee jaar en 7 maanden voor dat ik tot WestSoub bevestigd wird.

Den 6. April sijnde donderdag tegen de middag ben ik weder tuijs gekomen en hebben daarop des sondaghs tweemaal gepredickt en namiddag vervolgens consist. gehouden waar bbrs. mij hartelijk hebben verwelkomt en ik haar des Heeren rijken segen toe gewenst.

art 1 *Heb ik doe aan de bbr. overgelevert de specificatie en quitantie van die hondert veertigh guld: door mij aan De Hr. Ant: Martini professor en predicant tot s hertogenbosch overrijck bij zijn Eerw. voorschoten in t procureren van de dimissie onzer k.k. tot Oirschot en der Class. van (...?) maijerije van den Bosch waarbij sijn Ew. bekende voldaan te sijn en het Ew Coll. qual. te ontslaan.*

art 2

Hebben de E. Bbrs van den kkraat eerstelijk versocht dat de nu 2 de paasch dags moghe afgaan als hebbende soo lange over de twee jaaren gediend en de ander helft versoght dan tot pinsteren als ordinair te mogen afgaan. Dogh heb ik haar met haar welwillen om het advijs van den Ed. Ambaghts Hr. Corn: van Pere dat de eerste wilde blijven tot den ordinaire tijt en de laatste nog een jaar continueren dogh geen van bijde partijen daar toe verstaan wird dan nae de liberatie goet gevonden dat sijn gesamenlijk den Hr. Corn: van Pere Ambaghts Hr: voor de eerste maal van mij te gaan begroeten om meteene sijn Ed. advijs omtrend deze kkraat te vragen en sijn ik als predicant en de bbrs ouderlingen neffens een diaken gelijk naeden Ambaghts Hr. getreden.

art 3

Sijn wij voor de eerste maal seer minnelijk van sijn Ed. ontvangen op het casteel betuijgende sijn Ed. sijn volkomene genoeg en betuijgende (...?) termen wird gerepliceert dat ik hoopte bequaamheijt te hebben om in staat te sijn de goede raporten en verwagtinge tot volle genoeg van

sijn Ed. de kkraat en de ganshe gemeente was het niet in de daat nogtans met begeerte en poginge te voldoen.

art 4

is daar op Hr Corn: van Pere Ambagts Hr voorgedragen het verzoek bij den k.keraat dogh heeft zijn Ed. de goetheijt gehad van met mijn advijs te willen samenstemmen en is de sake nae langh over en weder gespreeken daar toe gebracht dat de outste bbrs. van de kkraat nogh souden dienen tot den eersten maij dogh de andere hebben haar nogh gehouden bij haar versoek totdat eijdelijk de (...?) toe hebben tegens die tijt onderworpen aan de meeste stemmen en is de saak in die termen blijven staan naa dat wij beleefdelijk ons afsghijd hadden genomen.

art 5

was ooc in de vergaderinge gedelibereert den uijtsghrijf brief van haare Ed. Mog. de staten van Zeeland van alle avonden dags een bode iedere ten vijfde te willen aanstellen vermits de legers van de staat van sijn Majestijt den conink van Engelant en onsen Stadhouder was voor het front des selver van des halve leger onder de legers van de persoon van sijn Majestijt en is daarop goetgevonden de ure van 6 inplaats van vijfde ten deze tot nader order van hare Ed Mog:

art 6

ooc was nogh vastgesteld terwijl den 15 April het avontmaal sou uijtgedeelt worden om dijnsdags den buijten omgank te doen met twee ouderlingen Simon Willem Huijge en Lourens Wisse en woensdags den binnen omgank met Pieter Jan Wouters en Willem Pijpe.

Achterin het Kerkerads-actenboek II heeft hij een opgave vermeld van de predikanten die in West-Souburg gestaan hebben, vanaf de oprichting in 1595.

Verder schreef hij in het notulenboek over zijn afscheid, na een periode van vier jaar, zeven maanden en twaalf dagen. Hoe ze na de dienst, met tranen van ontroering afscheid genomen hebben.

In deze plaats is P. Immens getrouwd met Katharina de Smit. Zij was een dochter van Willem de Smit en Katharina van der Heiden. Vóór het vertrek naar Zaltbommel werd hun eerste dochter geboren.

De opvolger van Immens te West Souburg werd zijn vroegere studievriend Jaco-bus Breukeland, die hem later ook naar Middelburg zou volgen.

In 1832 verminderde de West-Souburgse gemeente nogal en is toen verenigd met de gemeente van Oost-Souburg.

Zaltbommel

Daarna heeft P. Immens ruim twee jaar in de gemeente van Zaltbommel het evangelie verkondigd. Hij vervulde daar de plaats van Abraham Hellenbroek, die een beroep van Rotterdam had aangenomen.

In deze grote gemeente stonden doorlopend twee predikanten.

Na het vertrek van Petrus Immens in 1688 naar Middelburg, volgde ook spoedig het vertrek van zijn collega Justus Schalkwijk à Velde naar Zeeland.

Toen deze in 1699 een beroep naar Goes aangenomen had, zou het voor Zaltbommel er maar donker uitzien.

Het schijnt dat het tot 1731 zou duren voor er weer een predikant kwam, die '*naar het hart van Jeruzalem sprak*'.

In 1748 kreeg de Voetiaan A. Comrie een beroep naar Zaltbommel. Deze bleef echter te Woubrugge.

4 Een naam en een plaats in kerk en school

In vroeger jaren is Middelburg een lange tijd een zeer welvarende stad geweest. Vooral in de 'Gouden Eeuw' tot 1650 was Middelburg na Amsterdam in belangrijkheid de tweede handelsstad. Daarna is dit Rotterdam geworden.

Vooral via de Verenigde Oost-Indische Compagnie kwamen er in Middelburg grote schatten binnen. Langzamerhand is het minder geworden. Begin 1700, ten tijde van Petrus Immens, beschikte Middelburg nog over 22 kaapvaarders met 3361 manschappen en met 514 stukken geschut.

Het dieptepunt was na de omwenteling van 1795. In die tijd was het inwonertal gedaald tot dertienduizend zielen.

De laatste gemeente voor Petrus Immens was dus de hoofdstad van Zeeland geworden. Hier is hij op 12 januari 1698 bevestigd. In deze plaats gevoelde hij zich bijzonder thuis.

Vooral voor de heilige dienst was er bij hem en bij veel andere predikanten in die tijd een grote ijver. Naast het geestelijk leven was er ook onderzoek van taal, oudheid, natuur en kerkgeschiedenis, om Gods Woord aan het onderscheiden publiek duidelijk te kunnen verklaren.

Door zijn godsvrucht, zijn herderlijke zorg, zijn eenvoudigheid om de waarheid helder voor te stellen, was Immens al spoedig bijzonder geliefd.

De uitspraak van zijn woorden was aantrekkelijk en kunstelijk gevormd, maar niet gemaakt of gedwongen.

Zijn taal was deftig, schriftuurlijk en overeenkomstig de verhevenheid van de waarheden die hij preekte.

Levendig waren zijn gebeden en geschikt tot opwekking van het hart. Vooral door de Geest der genade en der gebeden, die dikwijls op hem rustte.

Hij bestormde dan de hemel en deed een heilig geweld op de tederste ingewanden van Gods barmhartigheid.

Hij was een worstelende Jacob, vooral op de plechtige boetedagen, wanneer hij als Mozes in de breuk voor het aangezicht des Heeren stond, om de grimmigheid af te wenden.

Bijzonder veel werk maakte hij van de catechisaties. Zijn leerlingen zocht hij de leer der waarheid, die naar de godzaligheid is bij te brengen.

Altijd was het zijn orde om de zondaar te overtuigen, de overtuigde te bemoedigen en de weg te wijzen. Verder om de bekommerde te onderwijzen en op zekerheid aan te dringen en de verzekerde te wijzen op zijn voorrecht en verplichting.

Maar ook het nabijkomende werk werd doorzocht.

De Latijnse school

Ds. Immens is ook een bepaalde tijd curator van de Latijnse school geweest.

Het begin van de school lag in 16e eeuw. Na de overgave van Middelburg, in 1574, aan de Prins van Oranje, werd het schoolhoofd van de '*Groote School*' vervangen door de vroegere predikant Robertus Flaminus.

Hij was predikant geweest in het Zuid-Nederlandse Yperen.

Ook hij was voor de vervolging naar het noorden gevlucht.

Ongeveer tien jaar later was er sprake van een Illustre school te stichten. Om dit te bereiken werd er alles aan gedaan om de bestaande school te verbeteren. Het gewenste doel werd echter later toch verkregen.

Van 1608 tot 1619 wist men de later vermaarde Antonus Walaeus aan de school te verbinden. Hij gaf catechisatielessen en aan de hoogste klassen gaf hij ook les in het Grieks.

Ook de bekende professor Franciscus Gomarus, die vanuit Leiden kwam, heeft nog les aan deze school gegeven.

Na een tijd van verval werd in 1650 het werk weer hervat.

In de loop van de jaren was de school regelmatig aan hoogtepunten en dieptepunten onderworpen.

In 1709 werd door de magistraat de school weer heropend en werd Immens ook aan de school verbonden. Samen met zijn ambtgenoot Joh. Aalstius gaven ze, als hoogleraar, lessen naar het ontwerp van Salomon van Til. Later waren er weer anderen aan de school verbonden, zoals J. Bierman, A. Voget, S.K. de Bruine, G. van Hemert, J. Willemsen, I. Schorer, (e.a.).

Verschillende predikanten werden bij een beroeping naar elders, met een professoraat vereerd, tot behoud van de school.

Er werden ook openbare lessen gegeven, in de 'wandelkerk', tussen de Nieuwe Kerk en de Koorkerk.

Herder en leraar

Immens was als ijverig predikant een voorstander van het gezelschapsleven (de conventikelen).

De gezelschappen werden al gehouden korte tijd na de Nationale Synode van Dordrecht. Maar het was vooral na 1715 dat het gezelschapsleven in Middelburg weer opbloede.

Overall waar het mogelijk was, werkte hij mee tot opwekking en besturing van bekommerden en tot aansporing van tragen.

Van Pieter Boddaert is bekend dat hij wel aan vijf verschillende gezelschappen deelgenomen heeft.

Vanaf begin 1720 kwam Pieter Boddaert met Johan Schorer op het zondagavond gezelschap bij Petrus Immens thuis.

Hier kwam ook Jacoba Petronella Winckelman; zij sprak over verschillende gezelschappen in die tijd.

De onderlinge stichting, die dikwijls genoten werd, ook bij de predikanten, was dan onuitwisbaar.

J. van Lodenstein werd in 1773 als gijzelaar door de Fransen meegenomen naar Rhees (even over de grens bij Gel-derland) waar hij met heimwee in zijn hart dichtte:

"Zoet gezelschap dat met mij
's Hemels Heerscher vrij en blij,
Pleegt te loven met gezangen,
In 't gezegend vaderland,

Nog en zwijg ik niet, gevangen,
's Hemels Geest en kent geen band.
Waar blijft dan het Vaderland!
Ja, waar blijft die zoete band,

Daar mijn magen, daar mijn vrienden,
Daar het vroom gezelschap mij

Meed te vangen, meed te binden
Wist, in zoete slavernij?"

Immens' collega, Bernardus Smytegelt zag in het gezelschapsleven ook het goede. Hij had als jongen in Goes het gezelschapsleven in een schone vorm meegemaakt. Maar ook dat de vromen toen al bevreesd waren voor de toekomst:

(...) *"Onder welke ik door Gods beschikkinge verkeerd hebbe van mijne jonkheid af. God bracht mij tot die discoursen, die zij met malkanderen spraken/ als zij bij malkanderen te bezoeken of ter maaltijd waren. (...) Wat waren 't voor redenen/ die zij met malkandere verhandel den? Die kwamen hier op uit: Och God! zeiden zij/ het wordt zo donker, en wij hebben zoveel liefde tot de waarheid! Hoe zal t' nog gaan?"*

(...) De tranen waren dikwijls getuigen op hunne wangen."

Vanaf de kansel gaf hij adviezen ter bevordering, maar stelde ook de uitwassen aan de kaak.

Regelmatig kwam dit op kerkelijke vergaderingen aan de orde.

Om de vrijgeesten tegen te gaan, verboden de Staten van Zeeland in 1714 de conventikels. Dat dit van geen lange duur was, vooral na 1715, is begrijpelijk.

Aan ziek- en sterfbedden werd Immens ook gevonden. Bij deze gelegenheden was hij bezet met liefde, ernst, zachtmoedigheid, bescheidenheid, teerheid, maar ook met getrouwheid, om niet met een ingebeelde hemel in het verderf te storten.

In geheel zijn optreden was altijd merkbaar een toegekeerdheid tot zijn hemelse Zender. Het leek wel of hij altijd besepte voor Zijn aangezicht te staan.

Daarom was hij in voorspoed nooit bijzonder opgetogen, wetende dat dit spoedig kon veranderen. Maar ook in de grootste smarten mocht hij de hand van zijn Vader zien.

Hij wenste altijd het Lam te volgen, waar Het ook heen ging.

Hij was vooral bevriend met de predikanten Fr. van Houten, J. Breukeland en H. de Frein.

In de winteravonden preekte hij op dinsdag- en donderdagavond, om beurten met deze predikanten in de Nieuwe Kerk.

Voor deze diensten was er een grote belangstelling, zodat de kerk meestal vol was. Dit werd genoemd het *'kapittelpreken'*, wat in 1631 al ingevoerd was. Hij heeft de Bijbel helemaal door gepreekt.

Toen hij 's maandags gestorven was, werd op dinsdag door een andere predikant een nieuw begin gemaakt.

Op een andere dag in de week preekte hij zijn bijzondere oefeningen met betrekking tot het Heilig Avondmaal.

Immens heeft geen bekendheid gezocht, maar door middel van het onderstaande boek is hij nu al bijna driehonderd jaar in gedachtenis onder de liefhebbers der waarheid.

Nagelaten geschriften P. Immens

* De oefeningen over het Heilig Avondmaal werden door hem alleen gehouden. Dit was hij gewoon om op maandag te doen.

Deze oefeningen waren door Jacoba Petronella Winckelman opgeschreven en werden in 1752 voor het eerst uitgegeven met de titel *'De Godvruchtige Avondmaalganger'*.

Door Jac. Willemsen, professor in de theologie te Middelburg, werd een uitgebreid voorwoord hierin geschreven.

* Verder heeft P. Immens geschreven *'Het wonder van Gods genade door Jezus Christus, of het heilig leven en de zalige dood van Jonkvrouwe Cornelia Constantia*

Winckelman, met veel blijdschap in de Heere ontslapen te Middelburg in Zeeland op 22 januari 1716, in de ouderdom van 24 jaren'.

Dit boekje is uitgegeven in de vorm van een brief, van P. Immens aan haar zwager die predikant in Dordrecht was.

Over het leven van haar zuster Jacoba Petronella, is geschreven door haar nicht Maria Elisabeth Winckelman.

Hier zal Jac. Willemsen ook wel op aangedrongen hebben.

Later zijn deze boekjes gebundeld tot één uitgave, waarvan de hoofdzaken in dit boek nog volgen.

* Naar aanleiding van het overlijden van zijn zielevriend Fr. van Houten op 2 april 1711, schreef Immens een lijkrede over Openbaring 14 vers 13.

Jacob Willemsen, de grootvader van ds. Willemsen, schreef later in een lijkgedicht:

"Dit zal de nette pen van Immens ons betogen.

Zijn treurreën hadden kracht, met geestelijk vermogen,

Op duizend zielen, die zijn welbespraakte mond

Al wenend hoorden van 't gestoelte, daar hij stond."

* Op 2 december 1721 kwam er onder zijn naam een boekje uit met als titel *'Eenige uitmuntende oefeningen en predikatiën gedaan door de heer Petrus Immens. Te Middelburg gedrukt bij Willeboord Eling'*. Onder de titel staat *'Uitgegeven door eenige aanhoorders derzelve'*.

Sommigen betwistten dat de inhoud van Immens was, want zij meenden dat dit van zijn vriend H. de Frein geweest is.

In het voorwoord staat:

"Wij erkennen dat ze zo niet zijn alsof zijn hand die gecorrigeerd had, echter is het van ons gedaan in die oprechte eenvoudigheid om door enige aftreksels iets van hem mee te delen tot uw geestelijk nut en voordeel. Om door dit geringe middel zo nu en dan eens te herdenken welke vrucht gij eertijds van hem genoten hebt en uw ziel daarin vermaken."

Ook staat hier vermeldt hoeveel hij wel preekte over één tekst of over een bepaald onderwerp.

Zo deed hij b.v. 76 preken over: *"Wanneer de ziel in het verbond wordt ingelaten."*

Bij het lezen van dit boekje en het vergelijken met *'De Godvruchtige Avondmaalganger'*, wordt de indruk gewekt, ondanks dat het van sommigen tegengesproken wordt, dat de inhoud tóch van Petrus Immens is.

De eerste oefening uit dit boek lijkt meer een schets met punten, die nog niet uitgewerkt zijn.

De *'Oefening gedaan op den 19 februari 1720, van het gebruik maken des Middelaars van een gelovige ziel, van het begin tot het einde van zijn leven'* is haast een woordelijke weergave van de elfde verhandeling uit *'De Godvruchtige Avondmaalganger'*. Het maakt echter wel een vrij slordige indruk.

Mogelijk is van sommige oefeningen de puntenverdeling van Immens, maar is de verder uitwerking van De Frein.

De twee preken dateren uit 1714 en handelen over 2 Samuël 12 vers 13, als voorbereiding op het Heilig Avondmaal.

5 De kerken en haar besturing

Tijdens het verblijf van Petrus Immens woonden er vijftienduizend mensen in Middelburg. Zoals in die tijd op veel plaatsen, was de gereformeerde religie ook hier de voornaamste met de meeste aanhangers.

Reeds in 1559 werd de 'nye leer' te Middelburg al verkondigd door Geleijn de Hoorne. In 1566 en 1567 gingen ook Petrus Datheen en Caspar van der Heijden in de gemeente voor.

In dit laatste jaar werd de vervolging zo zwaar, dat de gemeente werd ontbonden en iedereen verplicht werd weer naar de mis te gaan.

In 1574 ging de stad over tot prins Willem van Oranje en werd er direkt weer een gemeente gevormd.

Men begon met kerkdiensten in de West-monsterkerk op de Markt. Dit gebouw werd spoedig afgebroken en werd de Nieuwe Kerk in gebruik genomen.

In de zeventiende eeuw waren er vijf kerkgebouwen beschikbaar waarin gepreekt werd. Het waren de Oude- of St. Pieterskerk (Noord-monster), de Nieuwe Kerk, de Oosterkerk, de Gasthuiskerk en het Vischmarktterkje.

De eerste en de laatstgenoemde zijn in resp. 1833 en 1807 afgebroken.

In de Koorkerk werden gewoonlijk alle vergaderingen gehouden.

In 1650 was door de Staten van Zeeland besloten de gereformeerde godsdienst te beschermen. Dit was vastgesteld tijdens de Synode van Dordrecht. Maar men besloot ook, om niet alles te veranderen. Het kerkelijk bestuur bleef men volgens de Synode van Middelburg uit 1591 aanhouden.

In 1596 waren er al acht predikanten te Middelburg.

Toen P. Immens hier kwam bestond de kerkenraad uit twaalf predikanten, vierentwintig ouderlingen en een zelfde aantal diakenen.

Hier waren bij inbegrepen de drie Waalse predikanten en één Engelse predikant.

Zes predikanten waren belast met de geestelijke belangen van de Indiëvaarders en behartigden tevens de belangen van de buitenlandse kerken. Wanneer er een leraar naar een andere plaats een beroep aangenomen had, werden er aan de zestig kerkeradsleden, uit de magistraat vijf gedeputeerden toegevoegd.

Gezamenlijk vormde men het Collegium Qualificatum, om een nieuwe predikant te beroepen.

Op de dorpen werd ook de ambachtsheer hierbij betrokken. Een voorwaarde was altijd, dat deze lid van de Gereformeerde Kerk moest zijn. (Volgens de Synode van Middelburg in 1591.)

De gemeenten van Middelburg maakten deel uit van de classis Walcheren. Dit was de grootste classis van Nederland.

Met de gemeenten uit België, Doornik, Meenen, Veurne en Yperen met het Fort de Knokke omvatte deze classis 56 gemeenten met 81 predikanten.

Door de diakenen werd het Armen-Weeshuis in de Korte Noordstraat verzorgd.

Bij de uitgang van elk kerkgebouw waren 'bussen' waar het geld in verzameld werd tot onderhoud van de armen en wezen in dit huis. Ook werd om de twee maanden, elke woensdag, een algemene inzameling gehouden in de stad.

Elke diaken, vergezeld van een lid uit de magistraat, ging in zijn wijk een inzameling houden.

Er waren per 1 januari 1750, 142 jongens, 212 meisjes en 36 zogenaamde 'houkinderen' opgenomen. Meestal ook nog zo'n vijftig kinderen van buitenaf.

Hun kleren waren *'Een Zwart Wambais en Broek, en Blaauwe Koussen. Op de Mouw van den regter Arm draagen Zy een Geelen Burgt om 't verkoopen van hun Kleederen voor te komen'*.

Elk jaar kregen de kinderen een *'vrolijke maaltijd'* aangeboden. Op die dag liepen ze ook de hele stad door om de belangrijkste dingen van de liefdadigheid te laten zien.

Lambrecht Myseras schreef in zijn *'Eens Christens opmerking op den Hemel-weg'*: *"De deugt van mildadigheyd van het Middelburgs volk/ is altijd noch een reden/ die de opmerkende Godzalige hebben aangemerkt/ waarom de Heere ons genadig verschoond."*

In diezelfde tijd sprak ook Smytegelt: *"Ik heb myn leven nog niet horen klagen/ en zeggen: men moet te veel geven aan aan de arme leden; maar men zou er malkanderen wel in voorby willen loopen. Als gy ziet op onze weduwen en weezen, en dan daarenboven nog op alle de armen; 't is byna niet te begrypen/ waar 't al vandaan komt; en daar komt niet te kort."*

Aan het Molenwater stond het Burger-Weeshuis, waar gemiddeld vijftig kinderen waren opgenomen uit de burgerklasse van de bevolking. Vóór de wezen hier een plaats kregen, werd eerst uitgezocht of aan alle bepalingen voldaan was.

Er moest o.a. geld beschikbaar zijn uit erfenissen en andere voorwaarden.

Ter onderscheiding van de eerstgenoemde kinderen droegen zij lange, bruine kleren met een kenmerk op de schouder.

Wiens hart zou niet vertederd worden op het zien van deze arme weesjes?

Was P. Immens graag op de catechisaties; van B. Smytegelt is bekend dat hij als een vader in de weeshuizen was.

Toen Smytegelt te Rotterdam beroepen was, kwamen uit deze gemeente de afgevaardigden, om in zijn woning aan de Heerengracht met hem te spreken.

De weeskinderen dit vernomen hebbende, gingen óók naar zijn woning en met veel gejammer en geschrei dwongen ze de leraar bij hen te blijven. De afgevaardigden moesten toen zelf zeggen: *"Die man kan daar niet vandaan."*

Er was ook vanaf 1574 een Waalse gemeente, waar in die tijd ook drie predikanten aan verbonden waren. Voor de grote stroom van hugenoten, die uit hun vaderland moesten vluchten, was spoedig een kerkgebouw beschikbaar. De Franse kerk stond in de St. Pieterstraat.

De Engelse gemeente, die in 1586 ontstond, kerkte in het Engelse kerkje, achter het stadhuis.

De Lutherse gemeente vond haar begin in 1588 en bestaat nog steeds aan de Zuidsingel.

De Doopsgezinde gemeente ontstond in 1649. Het kerkgebouw aan de Hoogstraat wordt nu gebruikt door het Leger des Heils. De huidige kerk staat nu in de Noordstraat.

Een Rooms-Katholieke gemeente was er ook gebleven, maar er werd alleen toegestaan te vergaderen in een huis bij de Vlissingse poort. De leden woonden op geheel Walcheren.

Ook de Joden hadden vrijheid van godsdienst. Zij beschikten over een synagoge aan de Heerestraat.

Ook waren in de gemeente de ziekenbezoekers. In de periode waar het hier over gaat, waren dit o.a. Lambregt Myseras en Adriaan den Hollander. Ze waren gemeentelid, maar waren door de kerkeraad als zieken- en gevangenenbezoeker aangesteld.

Myseras ging waarschijnlijk bij Smytegelt naar de kerk.

In één van zijn boeken schreef hij, dat deze predikant tijdens een preek over de rechtvaardigmaking, over zichzelf zei:

"Indien ik de volmaakte dadelyke gehoorzaamheyt en hey ligheyd Christi/ om myn smet der zonde weg te nemen en te bedecken/ zowel niet konde aannemen als Zyn lyden voor myn schuld/ ik konde geen half uur gerust noch verzekert leven."

Den Hollander bezocht in 1754 de 31-jarige Pieter de Waal, die wegens doodslag in 's Gravensteen op gesloten was.

Tijdens de bezoeken heeft hij veel met hem gesproken en is de man tot inkeer gekomen.

Toen hij bij het schavot kwam voor de terechtstelling, was hij met zijn vonnis zo verenigd, dat hij het schavot kuste. Daarna bad hij het '*Onze Vader*'.

Bij de derde bede deed de scherprechter zijn werk en met één slag werd zijn hoofd neergelegd en '*gaf zijn geest over in de handen van Jezus*', volgens Den Hollander.

6 Gods knechten als collega's

Zoals reeds vermeld is, waren er gelijktijdig verschillende achtenswaardige predikanten.

Ook in de voorgaande jaren waren er in Middelburg veel godvruchtige predikanten geweest. Reeds vanaf het begin van de Reformatie.

Vooraf ook de invloed van de vier Teellincks (Ewoud, Willem en zijn twee zonen Maximiliaan en Johannes) is eeuwenlang merkbaar gebleven.

Willem Teellinck was zelf beïnvloed door de praktijk der godzaligheid tijdens zijn verblijf in Engeland, uit de school van Perkins.

In het boekje van F. Nagtglas *'De algemene kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Middelburg van 1574 tot 1860'* is een overzicht gegeven van de verschillende predikanten, die vanaf de Reformatie in Middelburg gestaan hebben.

fotocopie

Hoe de verhoudingen van de predikanten onderling waren tijdens het verblijf van Petrus Immens blijkt uit diverse geschriften uit die tijd.

Overwegend was dit redelijk goed, hoewel ook wel gebleken is dat er verschillen waren en dat een ieder ook zijn meer intieme vrienden of broeders had.

De predikanten die reeds in Middelburg stonden toen P. Immens hier kwam, waren:

Caspar Verstegen, overleden in 1698.

Petrus Laccher Pzn was tot 1667 ook predikant te West-Souburg geweest, daarna kwam hij naar Middelburg, waar hij bijna tien jaar gelijktijdig met zijn vader predikant was.

Hij stond met de geachte Johannes Thilenius aan het hoofd van de voetiaanse partij. Buitengewoon ijverig was hij in zijn preekdienst en toonde hierin ook zijn ongenoegen tegen het dragen van pruiken bij mannen.

Hij overleed plotseling in 1699, nadat hij thuisgekomen was van zijn werk als curator aan de Latijnse school.

In hetzelfde jaar stierf ook Cornelis Ossewaarde.

Daniël Beukelaar sr. stierf in 1701.

De oom van Bern. Smytegelt, Pieter Smytegelt was van 1680 tot 1697 predikant te Middelburg en is ook in 1701 overleden.

Daniël Hoornbeek Izn. verkreeg in 1702 emeritaat en is in 1708 overleden.

Nic. Schorer, van geboorte een Middelburger, uit een aanzienlijk geslacht, overleed in 1711.

Jacobus van Strijen, die in 1699 vertrok, was in 1695 bevestigd.

B. Smytegelt was op dezelfde dag als Van Strijen bevestigd. Zijn nagelaten geschriften zijn eeuwenlang bewaard gebleven, voor de 'magere jaren' die komen zouden. Zijn opvolger A.W. de Beveren schreef in het voorwoord van de prekenbundel *'Des Christens heil en sieraad'*:

"Een godzalige dochter, Maria Boter, heeft reeds dertig jaar haar tijd en kracht besteed aan het uitschrijven van de predikaties van Bern. Smytegelt. (...) Het ware te wensen geweest, dat hij had kunnen besluiten om deze predikaties onder zijn oog en opzicht te laten drukken. Doch daarvan wilde Smytegelt nooit weten."

Hij is nooit getrouwd geweest, maar tijdens zijn begrafenis was er iets bijzonders te zien. Zijn geestelijke kinderen, dat waren er niet weinig, liepen met tranen in de ogen achter de baar.

Pieter de la Ruë schreef in een grafgedicht:

*"Van veele zeer bemind, en van nog meer gehaat
Een schrander Polityk, die't fynst verstand kon ziften;
Een blixem der Godlooz' en felle Donderzoon;
Een regte Barnabas, die 't troosten was gewoon."*

Er wordt wel eens gezegd dat hij in de Nieuwe Kerk begraven ligt. Smytegelt is echter begraven in de Oude- of St. Pieterskerk.

Jacob Fruytier was predikant te Middelburg van 1695 tot 1700. Hij was een vurig bestrijder van de dwaalgeesten in zijn tijd. In het begin heeft nog geprobeerd om de voetianen met de coccejanen te verenigen. Toen dit vooral van de laatstgenoemden tegengewerkt werd, werd hij ook hún bestrijder.

Dat hij bijzonder waarheid- en godsvruchtliedend was komt duidelijk uit in zijn hoofdwerk *'Sions Worstelingen'*.

Hierin laat hij duidelijk de opkomst van de kerk der Reformatie zien in Nederland en de omliggende landen. Maar ook de aanslagen die door de openbare en verborgen vijanden op Gods kerk gepleegd zijn.

Jacobus Glay werd in 1696 te Middelburg bevestigd en is overleden in 1735.

De volgende predikanten zijn na de komst van P. Immens bevestigd:

De reeds eerder genoemde hoogleraar Melchior Leydekker was evenals zijn jongere broer Jacobus, te Middelburg geboren en waren neven van B. Smytegelt.

Jacobus was in hetzelfde jaar als P. Immens te Middelburg bevestigd en heeft vanaf het begin de strijd aangeboden tegen de dwaalgeesten en alles wat afweek van de rechtzinnige leer.

Hij was zoals zijn broer, een zeer geleerd man.

Tijdens de begrafenis van zijn medestrijder C. Tuinman heeft Leydekker in de Gasthuiskerk de lijkrede gehouden, waarbij hij o.a. sprak:

"Als een goed krijgsknecht van Christus heeft hij zich bijzonder dapper gekwetend tegen de Libertijnen, Hattemisten, Spinozisten, als in Zeeland een bende van die mensen zo sterk woelde, gelijk ook in deze stad, tegen welke hij zijn geschriften in verschillende boeken bondig heeft uitgegeven, zodat dat heilloze zaad, elders meer wortelen heeft geschoten. Hier in onze stad is het zodanig onder gehouden, dat onze gemeente het met de uiterste verfoeiing heeft verworpen."

Hij bleef te Middelburg tot zijn dood in 1629.

Eén jaar na de komst van Immens was ook Carolus Tuinman naar Zeelands hoofdstad gekomen.

Hij was eerst predikant te St. Kruis, in Zeeuws Vlaanderen bij de Belgische grens, waar hij fanatieke Rooms en meemaakte, die in die tijd de gereformeerden vervolgden. Waarschijnlijk heeft hij daar zijn vorming gekregen, om later tegen Rooms en alle dwaalgeesten uit die tijd de pen op te nemen om ze te bestrijden.

Als een streng voetiaan was het hem niet alleen tot leed dat zijn richting een minderheid werd, maar hij was ook een bestrijder van de Libertijnen, Hattemisten, Spinozisten en andere dwaalgeesten.

Toen in 1712 de bliksem in de toren van de Nieuwe Kerk insloeg (de Lange Jan), was dit volgens hem een voorproef voor de straffen door de *'zo schrikkelijk gehoonde Goddelijke Majesteit'*, om zo lauw te zijn tegen de veldwinnende dwaalgeesten.

Hij is tot zijn overlijden in 1728 te Middelburg ongehuwd gebleven.

Daniël Beukelaar jr. werd op 18 april in het jaar 1700 bevestigd. Het volgende jaar stierf zijn vader, die ook predikant was. Hijzelf bleef te Middelburg tot zijn dood in 1708.

Op dezelfde dag werd dr. Petrus Santvoort bevestigd. Hij is in 1708, op jonge leeftijd overleden.

Ook Henricus de Frein werd op dezelfde datum te Middelburg bevestigd, in de plaats van J. Fruytier.

In het rampjaar 1672 was hij geboren. Hij voorzag dat hij ook in een droeve tijd zou sterven. In het jaar 1747 werd dit bevestigd.

Tijdens zijn theologische studie in Utrecht werd hij krachtdadig overtuigd van zonden. Toen hij thuis kwam en zijn vader dit bemerkte, waren er twee die tranen stortten. De één van droefheid en de ander van blijdschap.

In zijn eerste gemeente, de kleine gemeente van Wilsveen onder Leiden, mocht hij er verschillenden rekenen tot zijn geestelijk zaad.

Toen het beroep uit Middelburg kwam, middels de afgevaardigde predikant B. Smytegelt en ouderling D. Fruytier, heeft hij dit met schroom aangenomen.

Nadat hij, volgens de gewoonte, in al de plaatselijke kerken gepreekt had, werd hij op 18 april in de Nieuwe Kerk door

J. Fruytier bevestigd. Diezelfde middag deed hij in de Oostkerk zijn intrede.

Reeds vanaf zijn eerste jaren was hij veel in de studeerkamer, waar hij dikwijls de liederen van Van Lodenstein zong.

De Frein was, zoals reeds omschreven, één van de predikanten waar P. Immens een nader contact mee had.

Tijdens zijn 46-jarig verblijf in Middelburg heeft hij o.a. een Catechismusverklaring geschreven, maar hij stelde die van Smytegelt boven zijn eigen uitgave.

Ook is het huiselijk leed hem niet gespaard, hij is vijfmaal getrouwd. Zijn derde vrouw was Sara Fruytier, een zuster van zijn bevestiger en ouderling, Daniël Fruytier. Korte tijd na zijn vijftigjarig predikantschap, preekte hij voor het laatst over zondag 19.

Daarna werd hij ziek en kon zeggen: "*Mijn hoop is onsterfelijk, haast leg ik de staf des geloofs neer en zal ik wandelen door aanschouwen.*" Hij stierf op 11 januari 1747; het jaar toen de Franse troepen Nederland binnenvielen.

Zijn schoonzoon schreef na zijn overlijden: "*Hij had een aangenaam en blij wezen en een vrolijk temperament.*"

In datzelfde jaar 1700 kwam er nòg een predikant bij, door de komst van Jacobus Plancius. Hij bleef hier tot 1722.

Daarna kwam Daniël Bongaard, die hier predikant was van 1701 tot zijn overlijden in 1705.

Immens' zielevriend werd Frederik van Houten. In 1702 kwam hij naar Middelburg. Hij is niet getrouwd geweest.

Hij studeerde nog in Franeker toen de Heere hem, na langdurige twistingen, van zijn aandeel in het genadeverbond kwam te verzekeren.

Daarna is hij nog in Duitsland werkzaam geweest, waar hij contact had met de latere koning van Pruisen.

Terug in Nederland werd hij voor één jaar predikant te De Kaag.

Zoals nog zal blijken, kreeg hij op die plaats een huisgenoot in de Franse vluchteling Jakob Hanapier.

Samen gingen ze naar Middelburg, toen Van Houten een beroep naar deze plaats had aangenomen.

Van Houten was een begaafd man met een vrolijk karakter.

Hij beoefende ook graag de poëzie. Misschien kon hij daarom dikwijls niet nalaten enige 'siertaal' te gebruiken, wat door niet iedereen werd gewaardeerd.

Er waren ook godvrezenden die hem op een afstand hielden. Dit was voor Van Houten tot grote smart, maar hierdoor werd hij nauwer aan de Heere verbonden.

Op zijn sterfbed zei hij tegen zijn vriend Immens:

"De grond van mijn hoop is vrije genade in Christus' offerbloed en mijn bewijzen kent de Heere en die zijn voor Hem, dat ik daarop gebouwd heb, niet als mijn gronden, maar als Gods genadebewijzen in mij."

Hij stierf met een vriendelijk, glimlachend gelaat en herhaalde: *"Tot verzoening, tot verzoening."*

Na zijn overlijden werd door P. Immens de lijkrede gehouden uit Openbaring 14 vers 13. Dit was op 6 april 1711, waarbij hij verklaarde aan hem verbonden te zijn geweest, zoals David aan Jonathan.

Daarna is Van Houtens pleegzoon, Jakob Hanapier, in het huis van Immens opgenomen.

Een andere vriend was Jacobus Breukeland. Hij kwam in 1704 en bleef tot zijn dood, in 1724, te Middelburg.

Waarschijnlijk was hij niet zo begaafd in het spreken. P. Boddaert schreef later van hem:

*"Daar blyft noch; schoon maar een gering getal,
Dat Breukeland, gelyk hij waard was, eerde."*

Johannes Aalstius werd in 1705 te Middelburg tot predikant bevestigd. Hij werd in 1709 professor aan de Illustre school en was ook een bestrijder van de dwaalgeesten in die tijd. Toch was hij zelf ook niet helemaal vrij van cartesiaanse smetten. In 1712 is hij al gestorven.

Dr. Johannes Bierman was hier in 1709 predikant, tot zijn overlijden op 22 juli 1721. In 1710 werd hij hoogleraar.

Balthasar Boudaan was predikant van 1711 tot 1727.

Op 7 augustus 1713 werd Willem Biscop bevestigd. Hij kwam vanuit Londen en is verleden op 9 maart 1719.

Uit Zierikzee kwam datzelfde jaar Johannes Plener en diende de gemeente tot 1754. Hij overleed in 1762. (Hij wordt niet genoemd op de lijst van predikanten door F. Nagtglas.)

De derde predikant die in 1713 bevestigd werd, was Johannes Plevier. Hij diende de gemeente tot zijn emeritaat 1754 en is overleden in 1762.

Als laatste werd tijdens het leven van Immens bevestigd Hendrik Willem Coetier. Dit was op 1 oktober 1719. Hij werd echter ontslagen in 1741.

Zelfs uit het Duitse Bremen kwam een predikant, Albertus Voget, die benoemd werd tot hoogleraar aan de Illustre school. Hij was een geleerd man en had een ingewikkelde preektrant.

Hij werd de opvolger van P. Immens en verbleef in Middelburg van 1722 tot 1728.

Zijn opvolger in 1728 was de Middelburger Jacobus Willemsen. In 1740 werd hij hoogleraar. Op 27 november en 11 december 1774 herdacht Willemsen zijn vijftigjarig predikantschap en in 1778 was hij te Middelburg een halve eeuw predikant.

Na één jaar emeritaat, is hij in 1783 overleden.

Hoewel hij niet gelijktijdig met P. Immens te Middelburg predikant was, is het wel op zijn plaats zijn naam hier te noemen, omdat door zijn toedoen *'De God-vruchtige Avondmaalganger'* uitgekomen is, waar hij een voorwoord in schreef.

Een groot aantal predikanten hebben in de Zeeuwse hoofdstad hun standplaats gehad. Het gebeurde ook wel dat er uit het nageslacht iemand predikant werd.

Zo werd Corn. Boott (1711-1752) in het jaar toen Smytegelt overleed, hier bevestigd. Smytegelt was zijn oudoom en Willem Teellinck was de grootvader van zijn moeder Debora.

In de tijd toen P. Immens in Middelburg was, kon er nog gesproken worden van een zekere bloei in het kerkelijke leven.

Er werd ook nauw samengewerkt met de overheid, omdat de gereformeerde religie nog toonaangevend was.

Ook was het opmerkelijk dat er in die tijd soms wel vijf of zes predikanten waren, die al meer dan vijfentwintig jaar aan de gemeente verbonden waren.

Echter waren er ook veel dwaalgeesten, die Gods werk zochten te verdonkeren, maar in Zijn voorzienigheid moesten zij meewerken tot opscherping van de gemeente.

7 Over dichters en regenten

De poëzie had intussen een grote plaats ingenomen onder de 'aanzienlyken' in Middelburg.

Uit het reeds eerder genoemde '*Bundeltje uitgekijpte geestelyke gezangen*' werd in veel gezinnen gezongen.

Het werd in die tijd een gewoonte, vooral in Middelburg, om bij bijzondere gelegenheden bepaalde zaken in dichtvorm weer te geven. Voor een groot deel waren het lofdichten.

Tot de bekendste dichters in die tijd konden in Middelburg gerekend worden: C. Tuinman, Fr. van Houten (door J. Hanapier opgeschreven), Jac. Willemsen, W. Swancke, P. Boddaert, P. de la Ruë, L. Myseras, A. Vincentius, A. Rethaan (schoonmoeder van P. Boddaert), H. Buys, J.P. Winkelman. De laatste vier waren dichters.

Maar ook door anderen werd in die tijd gedicht.

In de familie van P. Immens waren er ook geweest met dichterlijke gaven en niet te vergeten het ontroerende gedicht van Immens zelf, na het overlijden van zijn enige zoon.

Ook werd de poëzie beoefend door Jacob Willemsen (grootvader van de latere predikant) P. Dathenus, P. de Lichte en anderen. Deze drie personen komen ook met regelmaat voor op het overzicht van ouderlingen in de Middelburgse gemeente.

Voor de gedichten die door de predikanten gemaakt werden, waren meestal bedoeld tot onderwijs van Gods volk. Maar ook de wijze les van de Spreukendichter: "*Die zielen vangt is wijs*", werd niet vergeten.

Op de gezelschappen zijn ze veel gezongen tot stichting van elkaar, maar vooral met de begeerte dat Zijn Naam eeuwig de eer zou ontvangen!

Van de bovengenoemde dichters nam Mr. Pieter Boddaert een niet geringe plaats in. Zijn leven en bekering volgen nog!

Zijn poëzie was eerst gericht tot vermaak van het vlees, wat uitkwam in zijn '*Dichtlievende tydkortingen*'.

Direct na zijn bekering begeerde hij zijn gaven en krachten te besteden tot uitbreiding en opbouw van Gods kerk.

In verwondering heeft hij later gedicht:

*Waarom hebt Gy my verkoren
Waarom was 't op my gemunt.
Daar' er duizend (zoveel) gaan verloren
Die Gy geen ontferming gunt?*

In een lofdicht op de in 1727 uitgekomen bundel '*Stichtelyke Rymoefeningen*' van Willem Swancke, kwam waarschijnlijk in gedachten bij Boddaert, hoe getrouw Swancke met hem en zijn tijdgenoten omging. Daarom dichtte hij hier o.a.:

*Tracht in 't gerust gemoed te dringen,
Hetzy zy goddeloos
't Aangeboden heil versmaden,
En 's Heeren gramschap op zich laden.*

Wie kennis neemt van de bundels '*Stichtelyke gedichten*' van Boddaert, zal opmerken dat ze dikwijls gericht zijn op aansporing tot bekering en op het leven der genade.

Maar ook speelde hij in op de tijdsomstandigheden van ziekten, gezinsleven, dreigende oorlogen, kerk en staat, met nog veel meer andere onderwerpen.

Ook werd het weelderig leven en de kleding met de sieraden sterk door hem veroordeeld, ondanks dat hij zelf tot de rijk-ste inwoners uit de stad behoorde.

Hij haakte in op de opmerkelijke veepest en de overstromingen rondom de twintiger jaren.

Ook op het vergaan van schepen van de in Middelburg gevestigde Oost-Indische Compagnie; vooral toen op 3 februari 1735, Vliegend hart en de Anna Katharina bij de Westkapelse kust vergingen. Op de dreigingen in de veertiger jaren. Eerst natuurrampen, daar het in 1740 een uitzonderlijk strenge winter was en na 1745 een oorlogsdreiging.

De predikanten en regenten met hun gepoederde pruiken nam hij ook op de korrel.

Dit werd niet door alle predikanten in dank afgenomen. Ds. S.K. de Bruine liet dit duidelijk blijken.

Dikwijls was het dan Boddaerts vriend Pieter de la Ruë, die als kontaktpersoon in de geschillen bemiddelde. Deze dacht wat ruimer over kleding en sieraden, indien ze maar passend waren bij de maatschappelijke positie.

Pieter de la Ruë was ook de persoon, die bij alle predikanten wel ter kerk ging en hun bedoelingen goed kon opluisteren.

Ook in die tijd was er helaas onderlinge verdeeldheid, men noemde zich naar voorgangers, tot smart van Boddaert:

Is Voetius voor u aan 't kruis gestorven?

Zyt gy geschapen naar Coccejus beeld?

Heeft Lampe 't heil voor uwe ziel verworven?

Hij werkte veel samen met Pieter de la Ruë. Ze corrigeerden elkaars werken. Ook van andere dichters kregen ze manuscripten ter beoordeling en schreven soms een voorwoord.

Het werk wat Boddaert en De la Ruë op dit gebied gedaan hebben, doet veronderstellen dat ze voor hun dagelijks werk niet veel tijd meer over hadden.

De poëzie nam toen zo'n vlucht en was zo algemeen geworden in Middelburg, dat Pieter de la Ruë met de hoogleraar Isaäc Schorer (1697-1750) en met anderen op déze wijze correspondeerden.

Ouderling Petrus Datheen, die zelf ook dichtte, had een boekhandel-drukkerij. Hij liet zijn werken 'oversien' door Boddaert of De la Ruë.

In 1745 vernam hij dat de Veeerse predikant A. Andriessen het voornemen had een boekje te schrijven, namelijk *'Aanmerkingen op de psalmberyming van Petrus Datheen'*. In die tijd begon de vraag naar een nieuwe berijming sterker te worden.

Als nakomeling voelde onze Datheen zich verplicht zich schriftelijk te verweren. Door zijn plotseling sterven in 1747 is het echter niet tot een uitgave van zijn geschrift gekomen.

Veel contact had Boddaert met de familie Winckelman en vooral met de dichteres Jonkvrouw Jacoba Petronella.

Wanneer hij de familie bezocht had op hun buitenplaats het Middenhof te Oostkapelle, werden ze meestal vereerd met een gedicht. Ook voor de gedichtenbundels van Jacoba Petronella Winckelman, werd Boddaert verzocht voor de correctie.

Haar waardering voor hem heeft ze laten blijken, door na zijn overlijden een lang gedicht te maken.

De regenten

Er is reeds aangetoond dat er tussen de stadsregering en de predikanten over verschillende zaken een nauw contact was, omdat de gereformeerde religie nauw met de staat verbonden was. Bovendien waren er onder de dichters ook, die in de stadsregering zaten.

Toch werden de overheden door sommige dichters en getrouwe predikanten niet ontzien, want ook in die dagen waren er verkeerde praktijken.

B. Smytegelt sprak de regenten nogal eens aan, als degenen die 'op het kussen zitten'. Bekend is de geschiedenis dat de arme werkmensen naar Smytegelt gingen om te klagen dat de stadsregering de lasten zo zwaar maakte. Smytegelt beloofde in de kerk er over te zullen spreken.

Toen de zondag daar was, sprak hij op het einde van de preek de regenten aan dat ze lasten op de mensen legden, die niet te dragen waren. Dit was tot genoegen van de anderen. Echter waren ze te vroeg blij, want daarna kregen zij óók een beurt, toen hij zei, dat ze de wettige overheid niet onderdanig waren.

Dikwijls werden door de overheden vele functies elkaar toegeschoven of door opvolging verkregen, hoewel dikwijls de gaven daarvoor gemist werden.

Voor na het overlijden van Willem III in 1702 (het Tweede stadhouderloze tijdperk) kwam er een grote beroering tegen de overheid, omdat Willem van Nassau- Odijk de belangen van Zeeland niet behartigde, maar zichzelf door afpersing e.d. verrijkte.

Ook te Middelburg kwam onder de regenten in 1704 een oproer, wat door de predikanten sterk veroordeeld werd.

Het gevolg was, dat de predikanten gelast werden zich niet meer met de overheid te bemoeien. Echter bleven de getrouwen toch waarschuwen.

Maar de regenten bleven hun macht handhaven en begeerden ook niet dat ze gecontroleerd werden door iemand uit het huis van Oranje.

Later nam door de Oostenrijkse successie-oorlog ook hier de spanning toe. Door de troonwisseling in Oostenrijk kwam dit land met verschillende mogendheden in oorlog. In Nederland bracht dit veel tweedracht en dreigingen.

Toen de Franse troepen in 1747 Zeeland (Aardenburg) binnenvielen, vroeg het volk weer om een Oranje-stadhouder.

Voor na in Middelburg en Veere was de dreiging van het volk aan het adres van de burgemeesters sterk.

Binnen de kortste tijd werd daarom Willem IV als stadhouder van Zeeland aangesteld, tot blijdschap van velen.

Pieter Boddaert heeft verschillende ontmoetingen met de nieuwe stadhouder gehad; ook met diens godvrezende moeder, die zijn gedichten met veel genoegen las.

Door een niet sterke houding van Willem IV was er onvoldoende invloed om de met Frankrijk heulende regenten te korten.

Het was na de vijftiger jaren dat men in de hogere kringen allerlei genootschappen begon op te richten. Ook op het eiland Walcheren.

Ook op deze manier ging men, soms onbewust met de 'verlichting' mee. Voor na in steden, zoals Middelburg en Vlissingen.

Te Vlissingen werd in 1753 het 'Dichtlievend Kunstgenootschap' opgericht. Eén van de oprichters hiervan was de voetiaanse predikant Jan Jacob Brahé (1726-1776). Vanaf 1751 tot zijn dood was hij predikant te Vlissingen.

In 1765 was hij (reeds bekend geworden) medeoprichter, met burgemeester I.

Winckelman (1723-1796) van het 'Franse leesgezelschap'.

Deze gezelschappen bestonden voor een groot deel uit predikanten, regenten, artsen en advocaten.

Men leefde nu in de verlichting, maar het ging in veel zaken bergafwaarts.

De uitholling van het land ging ook door. De inkomsten uit de koloniën verminderden sterk.

De gereformeerde leer werd ook steeds oppervlakkiger. Waarschuwingen van enkele getrouwe leraars, zoals Th. van der Groe, vonden over het algemeen geen ingang meer.

Zijn voorzeggingen zijn echter letterlijk uitgekomen, vooral na de omwenteling van 1795.

Uiteindelijk is er toen een einde gekomen, zowel aan de uitzonderlijke positie van de kerk, als aan de aanmatiging van de regenten.

De overheidsbanken, de familie- en wapenschilden en graftomben werden uit de kerken weggehaald. Alles moest veranderd worden. Er moest immers gelijkheid komen?

Stadhouder Willem V moest naar Engeland vluchten. Bij zijn vertrek sprak hij: "*Deze vernedering heb ik als mens dubbel verdiend, (...) God heeft een twist met Nederland en toont het in het mislukken van alle pogingen*".

Mochten ook de woorden van Van der Groe bevestigd worden, die hij in één van zijn biddagpreken uitgesproken heeft op 19 februari 1777 over Jesaja 6 vers 8-11:

"Hij, de Heere (JEHOVAH is Zijn Naam, eeuwig onveranderlijk Dezelfde) zal midden in de uitvoering van Zijn schrikkelijken toorn over Nederland, tot het laatste einde toe, altijd nog mede een heilig zaad er in behouden, tot steunsel van Zijn Verbond. En dat om den eed, welke Hij aan onze vaderen Abraham, Izaäk en Jacob gedaan heeft.

Dien eed zal Hij niet verbreken en dat heilige zaad zal Hij niet verderven. Dat zijn ze allen hier in Nederland, die ten leven zijn aangeschreven, hetzij ze reeds geroepen zijn, of nog van den Heere geroepen zullen worden."

8 Strijd met dwaalgeesten en onderlinge verschillen

De felle strijd tussen de voetianen en de coccejanen uit de zeventiende eeuw was wat aan het verminderen.

Het werd steeds meer openbaar dat beider positie hierdoor verzwakt werd, temeer omdat er ook onder de coccejanen leraars waren, die niet minder getrouw waren als de eerstgenoemden.

De coccejanen die met Descartes sympatiseerden, vielen die tijd meer af, zodat men nu meer gezamenlijk tegen de nieuwe dwaalgeesten kon strijden.

In Middelburg was de invloed van Jean de Labadie, die in 1666 vanuit Genève naar de Waalse gemeente van Middelburg beroepen was, zelfs na veertig jaar nog merkbaar.

Hij had een ontzaglijke indruk gemaakt door zijn eenvoudig, maar toch krachtig voorgaan.

Zijn ijver tot het verkrijgen van een kerk, alleen bestaande uit waar gelovigen, heeft altijd nog navolging gehad.

Dit deed hem uiteindelijk van de kerk in breder verband vervreemden. Reeds in 1669 werd hij door de Waalse synode te Dordrecht uit zijn ambt gezet.

De Staten van Zeeland verbanden hem uit de provincie. Verschillende vrienden, die toen ook met de kerk braken, volgden hem in alles. Uiteindelijk leefden ze gezamenlijk met elkaar en hadden alles gemeen.

Spoedig is De Labadie gestorven en zijn z'n gemeenschappelijke volgelingen uiteen gevallen.

Hierdoor was er wel verwijdering gekomen, ook onder verschillenden van des Heeren volk.

Maar ook van binnenuit komen dikwijls dwaalgeesten op. Die te bestrijden is dikwijls moeilijk, omdat ze ook de zwakke kanten van de andere partij weten en daarop inspelen.

Echter komen ze meestal toch spoedig openbaar in hun bedoelingen.

Veel dwalingen uit dié tijd kwamen voort uit de doorwerking van het rationalis-tisch denken.

De grondlegger hiervan was de Franse wijsgeer René Descartes (1596-1650). Het denkende ik, de menselijke rede (ratio) bepaalt of iets duidelijk of helder is. Dit werd genoemd het cartesianisme.

Dit kwam ver overeen met de leer van Spinoza, die een vereniging van God en mens voorstond, wat in de christelijke mystiek onmogelijk is.

De leer van de predestinatie noemde hij een wijsgerig lijdelijk optimisme.

Professor H.A. Roëll verwekte ook veel verwarring met zijn opvattingen. Hij leerde: *"De goddelijkheid van de openbaring en haar gezag, dat daar alleen op rust, kan uit niets anders dan uit de rede bevestigd worden"*.

Verder meende hij dat men door het dienen van God, de rede niet moest kleineren.

Over zijn duistere vermenging van de drie goddelijke Personen en over de generatie van het Zoonschap was veel verwarring. Men ging steeds meer spreken van een Opperwezen. Dit werkte later helaas zelfs door in de psalmberijming van 1773.

Hij en al zijn navolgers waren gewoon met veel geleerdheid en ingewikkeldheid de zaken voor te stellen.

Ook de gevoelens van J. Vlak waren doortrokken van een verkeerde geest. Hij loochende o.a. het verbond der werken en de toerekening van Christus' dadelijke gehoorzaamheid.

Tegen de leerstellingen van Roëll, Bekker en Vlak waren zoveel bezwaren gekomen, dat door de classis Walcheren, op 5 november 1693 de '*Vijf Walcherse Artikelen*' tegen deze leerstellingen opgesteld werden.

De binnenkomende predikanten in de classis moesten, naast de belijdenisge-schriften, deze ook ondertekenen (tot 1815).

Pontiaan van Hattem

Een predikant die vooral in Zeeland hierdoor in opspraak kwam, was Pontiaan van Hattem.

Geboren in 1641 werd hij in 1672 predikant te St. Philipsland. Op de catechisaties kreeg men verdenking tegen hem.

Deze dwaalgeesten kwamen ook haast allen overeen met de stelling niet te willen weten van een bekommerde gelovige.

Hij leerde onder meer, dat de zonde van de mens niet ligt in de daad, maar in zijn staat en dat God de mens niet straft om, maar alleen door de zonde.

Omdat hij als een sympatieke persoonlijkheid overkwam, moest men dubbel waakzaam zijn.

Op een synode in Breda werd vastgesteld: "*... dat deselve door sonderlinge minlijckheydt in de huysen en herten der menschen wist in te sluypen*".

Na veel vergaderingen, besloten de Staten van Zeeland, dat er te Middelburg een vergadering belegd moest worden om een uitspraak te doen over de leer, die Van Hattem bracht.

Het gevolg was dat hij op 29 mei 1683 werd afgezet en gelast St. Philipsland te verlaten.

Teruggegaan zijnde naar zijn geboorteplaats Bergen op Zoom, ging hij daar en op andere plaatsen in Zeeland conventikelen of gezelschappen houden.

Nadat hij via de classis van Walcheren door de Staten Generaal in 1694 dit ook verboden werd, reisde hij het land door om aanhangers te maken. Overal waar hij geweest was, had hij wel volgelingen.

Jacob Verschoor

Ook de proponent Jacob Verschoor kwam op het einde van de zeventiende eeuw openbaar door zijn dwalingen in Middelburg voor te stellen. Volgens hem was de zonde in de staat der rechtheid niet toerekenbaar, maar slechts een menselijke onvolkomenheid van de uitverkorenen.

In zijn gezelschappen werden deze en veel andere leerstellingen besproken. Hieruit kreeg hij wat volgelingen, die Hebreëen werden genoemd, omdat zij sterk benadrukten dat elke bijbellezer de Hebreeuwse grondtekst zou leren.

Ook hij had vooral onder vrouwen navolgers, die ook sommige predikanten belasterden.

Uiteindelijk grepen de Staten van Zeeland in. Na een openbaar dispuut droegen zij op 31 mei 1696 aan de predikanten Schorer en Fruytier op om stellingen te ontwerpen tegen Verschoor en zijn bekendste aanhangster Grietje van Dijk.

In het huis van burgemeester Steven Voet werd met beiden een gesprek gehouden, wat geleid werd door de predikanten Tuinman en Schorer.

Volgens een verslag hiervan hadden de predikanten 'gewonnen'.

Marinus Booms

Hoewel Van Hattem in 1706 gestorven is, was daarmee zijn aanhang, ook in Middelburg, nog niet weg.

Vurige vereerders, zoals vrouw Dane en schoenmaker Marinus Booms, lieten nog van zich horen en gingen nog verder dan Van Hattem.

Op 2 juli 1707 droeg de bijzondere kerkeraad aan de predikanten Immens, Aalstius en Smytegelt op een onderzoek in te stellen naar de conventikelen van Booms.

Bij P. Immens thuis, werden met hem, veel gesprekken gevoerd. B. Smytegelt en J. Breukeland waren er ook meestal bij.

Na lang uitstel werd hij uiteindelijk door de kerkeraad op 27 mei 1714 geëxcommuniceerd.

Op 29 mei werden in opdracht van de burgemeester en schepenen van Middelburg, door de beul, tien hattemistische geschriften verbrand en Booms werd uit de stad verbannen.

Als reactie schreef Booms in 1714 een '*Apologie of verantwoording*' op het gehele verloop.

In 1715 kwam er nogmaals een commissie samen om een oordeel te vellen over alle geschriften van Booms.

De commissieleden waren: W. Biscop (praeses), P. Immens (scriba), C. Tuinman en B. Smytegelt. Met nog vijf ouderlingen werden de geschriften nu definitief afgekeurd.

Jacob Roggeveen

Een andere dwaalgeest was Jacob Roggeveen. Hij was in 1659 geboren en studeerde eerst in de theologie. Daarna heeft hij in de rechten gestudeerd.

Tijdens zijn studie o.a. in Saumur heeft hij de reeds eerder genoemde rationale begrippen al ingezogen.

Hij kwam in 1683 naar Middelburg, waar hij spoedig openbaar kwam als een hattemist.

In 1718 werd er een commissie benoemd, bestaande uit de predikanten Immens, Plancius en Tuinman. De door Roggeveen uitgegeven boeken werden onderzocht.

Op 14 januari 1719 werd namens de kerkeraad, door P. Immens en C. Tuinman, bij de overheid verzocht, om mensen zoals de jurist Mr. Jacob Roggeveen te straffen, wanneer zij de geschriften van Van Hattem verspreiden, zoals '*De val van 's werelds Af-god*'.

Dit resulteerde tot een besluit van de overheid om Roggeveen het komen naar of het wonen in Middelburg te verbieden. Met al deze dwaalgeesten had de Middelburgse kerkeraad de strijd aangeboden, tot spijt van de duivel, maar tot meerdere opbouw van de gemeenten.

Voetianen en coccejanen

Hoewel al aangetoond is, dat de verhouding onder de plaatselijke predikanten vrij goed was, waren er toch wel verschillen.

Was er in de tweede helft van de zeventiende eeuw een strijd geweest tussen de hoogleraren G. Voetius en Joh. Coccejus; na die tijd kregen óf namen de leraars een onchristelijke naam van voetiaans of coccejaans.

Omdat Coccejus de bestaande dogmatiek te ingewikkeld vond, kwam hij met een nieuwe verbondsleer.

Hij maakte onderscheid tussen drie verschillende tijdperken, die elkaar opvolgden en vervolgens ook vervingen.

Het eerste was het werkverbond met Adam. Het tweede tijdvak was tijdens het verbond met Mozes en het derde tijdvak was het nieuwe verbond met Christus.

Hij stelde dat God de zonden van Zijn volk onder het Oude Testament oogluikend voorbij zag. Na de dood van Christus was er pas sprake van een volkomen vergeving.

Het sabbatsgebod stelde Coccejus ceremonieel, dus niet moreel. Wat dit voor invloed had op de zondagsrust, laat zich indenken.

In hun Schriftverklaring gebruikten veel coccejanen de allegorie en de typologie. De toepassing ontbrak nogal eens.

Ze moesten van de scholastieke ontleedkunde van de voetianen niets hebben.

Voetius voelde zich als eerste geroepen om tegen de nieuwe ontwikkeling vurig in te gaan.

Spoedig begonnen zich onder de navolgers van Coccejus twee stromingen te ontwikkelen. Namelijk de 'ernstige' coccejanen, waar o.a. de zeer geachte professor H. Witsius toe gerekend werd en de 'echte of Leidse' coccejanen, met een voorman in de persoon van de predikant H. Groenewegen.

De gevolgen zijn vooral in Middelburg ook lange tijd merkbaar gebleven. Hoewel de coccejaanse predikanten hier meestal tot de 'ernstigen' behoorden. Later werden dit de lampeanen.

Tijdens het verblijf van P. Immens werden (voor zover bekend) onder de voetianen gerekend:

Van Strijen, Tuinman, Fruytier, Leydekker, beide Smytegelts, De Frein, Van Wingerden en ook de opvolger van Smytegelt, De Beveren.

Onder de coccejanen (later lampeanen) werden gerekend:

Van Houten, Immens, Breukeland, Santvoort, Aalstius, Biermans, Plevier, Biscop, Plener, Coetier, Voget, Van Hemert en later Willemsen.

Tot in het begin van de achttiende eeuw was de meerderheid van de predikanten in Middelburg van de voetiaanse richting.

Dit ging echter veranderen, omdat er weinig wezenlijke verschillen waren bij de van elders gekomen predikanten.

Ook kwam er later een andere ontwikkeling. Vanaf 1727 kwamen binnen de kerkeraad de zogenaamde 'vrienschappen' tot stand. Deze werden gehouden in de woning van een van de leden. De twee vrienschappen die er waren, bestonden elk uit vier predikanten, twaalf ouderlingen en twaalf diakenen.

De predikanten van deze vrienschappen behoorden tot de coccejanen. De leiding was bij de predikanten Plevier en Van Hemert.

In de praktijk kwam het er op neer dat hier de namen genoemd werden van de te kiezen predikanten en ambtsdragers. Ook werd hier beslist over de vier voetiaanse predikanten.

De namen werden vervolgens gepresenteerd op de vergadering van de reeds genoemde zestig kerkeraadsleden met de vijf gedeputeerden van de magistraat. Na het samenstellen van een groslijst werd gekozen.

Pieter de la Ruë, lid van de magistraat, schreef hierover in 1741:

"Meestendeels worden zulken aangesteld, vanwelke men zig verzekerd houdt, dat ze zig gewillig binden aan de contracts der zoogenaamde vrienschappen".

Hoewel De la Ruë ook tot de coccejanen behoorde, keurde hij deze handelswijze toch sterk af.

De macht van de voetianen ging dus bijna geheel verloren in Middelburg.

Daardoor kwamen de tegenstellingen die er waren wel eens op een niet te verwachten wijze naar voren.

Smytegelt liet zich in de Koorkerk een keer ontvallen:

"En dan is er nog een Lampe, een stinkende Lampe, een Lampe die geen licht, geen glans van zich gaf, maar niet anders dan rook en vuile stank."

Deze uitlating van Smytegelt heeft wellicht te maken gehad met de strijd waarin Fruytier met Lampe verwickeld was.

Professor F.A. Lampe was hoogleraar te Utrecht (1683-1729).

Hoewel hij een coccejaan was, heeft hij door zijn bevindelijke prediking geprobeerd de verschillende begrippen met de voetianen te overbruggen, wat echter niet gelukte.

Het is bekend dat de boeken van Lampe over het '*Genadeverbond*', voor verschillende mensen tot een eeuwigen zegen geweest zijn.

Lampe werd door o.a. Fruytier ten laste gelegd dat hij enige overeenkomst met de omstreden professor Roëll vertoonde.

Lampe weigerde aan het verzoek van Fruytier te voldoen, om zich akkoord te verklaren met de beschrijving over de omstreden stof: "*Wat hij gelooft omtrent de Eeuwige en voor ons onbegrijpelijke mededeling van het Goddelijke Wezen aan den Soon en den Heiligen Geest.*"

Professor Lampe liet weten alleen Bijbelse formuleringen te willen hanteren.

Verschillende leerlingen van Lampe hebben later de Middelburse kerk gediend.

Smytegelts opvolger De Beveren heeft in 1748 verzocht namens de andere voetiaanse predikanten een eigen vriendschap op te mogen richten. Dit is in maart van het volgende jaar, na veel moeite, tot stand gekomen.

Deze richting heeft nog geprobeerd om A. Comrie op de groslijst te krijgen. Tot een beroep is het niet gekomen.

Hoewel Smytegelt en Immens niet dezelfde felle strijdbare geest van sommige anderen hadden, ging de zuiverheid van de leer hun evenwel altijd ter harte.

Voor J. Fruytier, J. Leydekker en C. Tuinman waren kampioenen in het bestrijden van de eerst genoemde vrijgeesten, maar hielden ook alle andere geringe afwijkingen in de leer in de gaten.

9 Persoonlijk leven en gezinsleven

Uit het huwelijk van Immens zijn acht kinderen voortgekomen, waarvan er verschillenden heel jong gestorven zijn.

In West-Souburg werd op 3 mei 1693 zijn oudste dochter geboren, Maria Katharina. Ze is nog geen zestien jaar oud geworden, want op 18 mei 1708 is zij reeds gestorven. Op dertienjarige leeftijd werd ze door ds. P. de la Roque aangesproken om in de lente van haar leven de Heere te zoeken. Dit maakte toen niet direkt zoveel indruk, maar dit werd later door de indachtmakende Geest zo in haar hart geplant, dat het bleek een zaad der wedergeboorte te zijn.

Op haar ziek- en sterfbed heeft ze met veel blijdschap des geloofs daarvan getuigenis mogen afleggen.

Een andere dochter, Katharina, werd geboren op 20 oktober 1707. Zij is later getrouwd met Daniël de Smit.

In haar leven is de vreze Gods ook openbaar gekomen, onder de bediening van Willemsen.

Op de leeftijd van 29 jaar is zij ook reeds overleden.

Een dochter met de naam Sara Jacoba is getrouwd geweest met Dr. Leonard de Smit.

Ook hun dochter Johanna heeft het nieuwe leven leren kennen.

Zij trouwde met koopman Jan de Heere en woonden te Dordrecht. Ze hebben daar één zoon nagelaten.

Op 3 februari 1709 werd vader Immens plotseling ernstig ziek. Een ieder in zijn omgeving dacht, dat het sterven zou worden.

Zelf zei hij er later van: *"Mijn gezicht was reeds gebroken, mijn doodskleed was gereed en ik werd door allen voor dood aangezien."* Tot grote blijdschap van zijn vrouw, kinderen en gemeente werd hij hun weer terug gegeven.

In deze tijd mocht hij veel van de liefde Gods ondervinden, wat hem nog meer aanmoedigde om zijn dienstwerk weer getrouw te mogen voortzetten.

Petrus Immens is er in Middelburg achtergekomen, dat het hier het land der rust niet is.

Zijn vrouw is reeds overleden op 25 februari 1711. Maar er was nog meer droefheid, want was er op 21 februari ook een kind overleden, op 11 maart en een week daarna volgden er nog twee kinderen.

Deze verliezen werden nog verzwaard, toen zijn zielsvriend Van Houten op 2 april in datzelfde jaar stierf. Tijdens zijn begrafenis moest Immens de lijkpredikatie houden.

De enige zoon Petrus was in het jaar 1701 geboren.

Zijn vader hoopte hem later te mogen zien in dezelfde bediening waar hij ook in geplaatst was.

Maar helaas is het zover niet gekomen, want na een kort ziekbed is zijn zoon op negentienjarige leeftijd gestorven.

Er waren ongeveer negen jaren verstreken nadat zijn vrouw en drie dochters door de dood waren weggerukt, toen hij ook zijn zoon moest afstaan.

Mocht hij eerst zeggen: *"Hij is de Heere, al liefde het Hem mij tot stof te vermalen, ik heb niets te zeggen, Zijn doen is majesteit en heerlijkheid"*.

Ook nu mocht hij zich diep voor de Heere vernederen met de woorden: *"Toen antwoordde Job den Heere en zeide: Zie, ik ben te gering; wat zou ik U antwoorden? Ik leg mijn hand op mijn mond. Eenmaal heb ik gesproken, maar zal niet antwoorden, of tweemaal, maar zal niet voortvaren"*, (Job 39: 36-38).

Over deze tekst heeft hij na het overlijden van zijn zoon in de 'vroegpredikatie' gesproken.

Zijn gevoelens drukte hij uit in een ontroerend gedicht, na het overlijden van zijn zoon Petrus, op de volgende wijze:

O zwaar' en bitt're stond, door die gevreesde slag,
 Ach, wat verschilt die van die heugelijke dag,
Toen ik, als vader, om die tijding mij verheugde,
 Dat mij een zoon was geboren. Maar die vreugde
 Is nu in rouw verkeerd. O, smartelijke maar!
 Mijn dier'bre zoon is dood! Die nog geen twintig jaar
 Bereikte, is als een bloem in 't bloeien afgesneden.

't Is waar, ik zag vol vrees de dood met snelle schreden
 Steeds naad'ren, wijl zijn kwaal, (o wonde van mijn hart)
 Mij dit al vroeg deed zien tot bitt're zielesmart.
 Dit echter troost mij nog in dit zo treurig scheiden,
 Dat hem Gods goede Geest vooraf wou voorbereiden
 Om wel te sterven, toe de Heere Zelve tot hem kwam
 Met Zijn genade en hij tot Jezus toevlucht nam.

Toen 's hemels gunst, met 't meerd'ren zijner jaren,
 Ook Zijn genadelicht meer in hem op deed klaren.
 Vooral op 't ziekbed, toen hij in de lof van God,
 Met blijd' erkentenis uitbarstte voor het lot
 En 't heuglijk ziekbed dat de Heer' hem had gegeven.
 'k Zou, sprak hij, zo mij God deed in gezondheid leven,
 De dwaze jong'ling licht gevolgd zijn op het spoor.

Maar dank zij God, Die mij kwam met genade voor,
 En stuitte in mijn loop, wanneer ik henen rende
 Op 't brede hellepad en mijn gevaar niet kende.
 Wanneer ik walg'lijk lag gewenteld in mijn bloed,
 Toen zag Hij op mij neer en riep tot mijn gemoed:
O jongeling, zoek Mij in 't beste van uw dagen,
 Gij zult Mijn kind zijn, en Ik M'als Vader dragen.

Uw voorrecht is: Mijn juk te dragen in uw jeugd;
 Sterft gij dan vroeg, zo erft gij vroeg de vreugd.
 Zijt gij verlegen met een drukkend pak der zonden,
Daar is gerechtigheid in 's Heilands dierb're wonden.
Schuil daarin, daar is troost voor het verbrijzeld hart . Vrees dan geen vloek der wet,
geen duivel leed of smart.
 Ja komt de dood, gij wordt van 't zondenpak ontslagen;
De kroon wordt aan het eind der loopbaan weggedragen.

Dan zingt men 't nieuwe lied voor eeuwig voor Mijn troon,
 En zegt: De zaligheid zij Gode en Zijn Zoon!
 Wie ben ik, grote Heer', dat Gij dus in genade
 Op zulk een zondaar ziet, een arme worm, een made?
Wie ben ik? Wie ben ik? dat Gij Uzelf aan mij
 Bekend maak, wat ik tot Uw roem belij!

Dat G'ene liefdevlam deed in mijn harte gloeien?
 Dat G'ene levensstroom deed in mijn ziele vloeien?

Ik sta verwonderd als mijn ziel het overdenkt,
 Aan welk' onwaardigen Gij Uw genade schenkt.
 Mijn lieve vader, droog uw tranen, staak uw wenen!
 Word ik van u gerukt, k'ga naar den hemel henen;
 Alwaar ik u ook ter bestemder tijd verwacht,
En velen vinden zal, o vreugd!, van ons geslacht!
 Om samen 's Heeren lof met Godgewijde psalmen
 In 't hoge hemelkoor voor eeuwig uit te galmen.

Ik weet, dat 's Heeren Geest mijn harte heeft bewrocht,
 Dat Jezus door Zijn bloed mij voor Zich heeft gekocht.
O, zaal'ge liefdedienst, die Hem wordt opgedragen!
 Hij kroont het zwakke werk en neemt daarin behagen.
 En gij mijn zuster, die ik broederlijk bemin,
 Vaarwel, vaar eeuwig wel, God geef' u ook die zin.
 Hij doe u Zijne Naam als Zijne kinders vrezen!
Dat zal een hartevreugd voor onze vader wezen,
 Wanneer gij door gena', naar 't eeuwig leven streeft
 Daar m' in de roem van God voor eeuwig zalig leeft.

En wilt Gij, grote God, dat mijn benauwdheidsvlagen
 Nog hoger klimmen, laat Uw hand mij onderschragen.
Verkort mijn stervensangst, o, Heere Jezus kom!
 Mijn Goël, Middelaar, mijn Heer, mijn Bruidegom!
 Wat doe ik langer hier? Hier kan ik U niet loven
Gelijk ik wens, maar hoop 't volmaakt te doen daarboven.
 Hier is voor mij geen werk, in stad of land of kerk.
'k Vrees nu geen dood, 't is 't eind van 't worstelperk.

't Is niet veel maanden, o, mijn Heer' en God geleden
 Toen mij Uw Geest bewrocht, dit troost mij nu op heden.
 Mijn vader, sprak hij voorts, ai treur toch niet zo zeer,
Gij ziet Gods wil, o, geef mij over aan de Heer'
 "Ik doe zulks, lieve zoon! God had u mij gegeven;
 Eist Hij u weer, zei ik, tot een veel beter leven,
 Ik offer u Hem op, als eertijd Abraham
 Zijn zoon. 'k Zwijg Gode, Die m' u gaf en weer ontnam."

Maar 's Heeren vrijmacht deed de smart nog hoger stijgen,
 Dit deed zijn bange borst geprangt zieltogend hijgen.
 De vrienden stonden om zijn bed vol druk geschaard
 Wij zonden zucht op zucht met tranen hemelwaart.
 Wij smeekten, dat de Heer' hem in dit bitter lijden
Toch ondersteunen wou en doen zijn strijd volstrijden.

Straks doet hij 'd ogen op en spreekt de vrienden aan:
 "Vaarwel, was zijne taal, mijn werk is afgedaan,

God geve, naar mijn wens, u allen, dat na dezen,
Uw eind ook, als het mijn, eens mag gezegend wezen,
Ik geef mij over aan mijn Zielebruidgom,
O kom, ontvang mijn geest, o Heere Jezus kom!"

Een felle doodskneep dreigt zijn jeugdig hart te breken.
Dit deed hem voor het laatst nog deze woorden spreken:
"O Jezus, maak het kort! O kom, en neem mij aan!"
Hij zwijgt en is de weg van alle vlees gegaan.

Wie had kunnen denken dat zijn vader hem na enkele weken ook zou volgen?
Maar het is van belang om eerst eens kennis te nemen van het werk Gods te
Middelburg, om daarna zijn sterven te vermelden.

10 Een korte opleving in Middelburg

De laatste vijf jaren van het leven van P. Immens zijn niet onvruchtbaar geweest. Ondanks al de zorgen die in kerkelijk Middelburg waren met de dwalingen die de kop op staken, was er vooral tussen 1715 en 1720 sprake van een zekere opleving. Vanuit de verschillende brieven, levensbeschrijvingen en nagelaten preken kan dit vastgesteld worden.

In een brief van 5 mei 1719 schreef P. Immens over het werk Gods in die tijd:

"Gods genadewerk staat onder ons nog niet stil. Daar comen nog al vele over onder de kleyne en ooc groote. Onder die voegt sich ook tot de goede de Hr. Schorer, brenger deses. (...) De jongen Hr Boddaert, Griffier ter Admiraliteit heeft ooc lust en sich tot God gewent en nog andere."

In een andere brief schreef hij:

"Hoewel de satan raast, de Heere Jezus Zich niet onbe tuigt laat, door Zijn wonderdaden in het midden van Sion te bewijzen. (...) Hij is groot in het bekeren van zonda ren."

De meesten die in die jaren tot bekering kwamen in Middelburg, behoorden tot de hogere en de lage kringen.

B. Smytegelt sprak hierover in zondag 22 van 'Des Christens eenige troost':

"Wy hebben altyd het middelslag moeten pryzen, zolang als wy hier Predicant geweest zyn: wy dagten dat daar de zeegen Gods nog wel't meest onder was; maar wy beginnen nu wat te moeten veranderen: 't schynd of God nu meest onder de grooten, en onder de kleinen met synen Geest begind te werken; en de Burgers, die enigzins met midde len gezegend zijn, zitten te zitten te tuissen en te spelen in de herberge.(...) En wy zien nu altemets met blydschap onder de aanzienlyke Gods Geest werken, en onder de armen, hier een dienstknecht, en daar een dienstmaagd, die genade krygen."

In zijn 'Des Christens heil en sieraad' noemde hij veertien gronden waarom hij meende dat de Heere nog niet geweken was.

"Ik geloove/ als ik mij recht uit zoude spreken/ (maar ik mag het getal niet bepalen) ik geloove/ zeg ik/ dat er meer als tienmaal tien in onze stad zijn/ die den waren Geest hebben.(...)"

Ik gelove/ dat men nog aanhoudt in 't bidden. Tot de kleine kindertjes toe wordt het ingeprent in hunne gebe den: troost alle vervolgden, bedrukten, bedroefden, benauwden van harte. Elk zoekt God te houden/ oud en jong.(...)"

De dwaalgeesten worden in geen ruste gelaten. Zoo er vossen in de wijnstok komen/ zij moeten er met bedrog inkomen; zij durven voor de vuist niet komen. God geeft dat er nog helden zijn/ die 't zwaard aan de heupen houden, en tegenstaan degenen/ die komen om te bedriegen; die hun toonen dat ze ter kerke uitgeschopt moeten wor den/ en over beide einden van den wijngaard moeten gewor pen worden."

Bij het overlijden van H. de Frein liet Jac. Willemsen in zijn 'Lyktranen' ook uitkomen, dat De Frein een gezegende tijd in Middelburg gehad heeft:

*"Die zegen volgde uw' dienst door 't Godlyk welbehagen,
Tot hoogen ouderdom, ja tot de gryzigheid,
Man zag u, met gejuich, steeds nieuwe schooven dragen,
Die 's Hemels liefdezorg, uit gunst u had bereid."*

Voor Jac. Willemsen zélf was het in 1716, toen hij achttien jaar was, ook de tijd waar hij later van sprak:

"En/ bedrieg ik mij niet/ zo heb ik hope/ dat mijne overtuiging reeds toen/ eer ik nog naar de Akademie ging/ tot stand gebragt en tot geloof en bekeering is doorgebroken." (Zie vervolg.)

De Frein had in zijn *'Strijdende heilige'* ook al geschreven over de vrucht op zijn bediening in zijn eerste Middelburgse tijd. Zijn schoonzoon en opvolger Wilhelmus Huygens schreef later:

"Veele leven er noch, die hem, als hun geestelijke Vader in Christus naschreijen."

De ziekenbezoeker Lambregt Myseras, die ook lidmaat te Middelburg was, schreef in zijn *'Eens christens opmerking op den Hemel-weg'* over deze jaren:

"God de Heere heeft in de Middelburgse Kerk, door Zyn goedheid al een lange tyd, een hartelyke geestelyke Bediening gegeven, en geeft ze door Zyn goedheid nog, en het is te bidden en te wenschen, dat de Heere ons die in het toekomende noch zal geven."

De Heere heeft in deze Stad al veel ryke en aanzienlyke in de genade overgebracht, meer in korte jaren, als wel in vorige jaren."

Uit het gezin van P. Immens was dit in 1719 zijn enige zoon, die in die tijd tot bekering kwam (zie voorgaand gedicht). Van zijn dochters is de tijd niet zo bekend.

Uit het huis van mr. Jacob Winckelman zijn er in die jaren verschillende dochters tot bekering gekomen, n.l. Cornelia Constantia, Catharina Elisabeth en Jacoba Petronella (zie de volgende hoofdstukken).

Pieter Boddaert

Ook het geslacht van de Boddaerts had zijn wortels in West-Vlaanderen. Via Amsterdam vestigden zich enkele families te Middelburg.

Spoedig werkten de Boddaerts zich hier op, zodat ze tot de rijksten en aanzienlijksten van de stad behoorden.

Verschillende malen werd de positie van burgemeester door een Boddaert bezet.

Op 6 juli 1694 werd de reeds eerder genoemde Pieter Boddaert geboren. Zijn moeder stierf reeds op 25-jarige leeftijd en op 19-jarige leeftijd was Pieter zelf al wees.

Zijn gelijknamige oom, die toen burgemeester was, werd aangesteld tot voogd.

Na de plaatselijke Latijnse school vervolgde Pieter zijn studie te Leiden, waar hij in 1718 promoveerde tot meester in de beide rechten.

Terug in Middelburg werd hij advocaat en kreeg een functie als commissaris van het Landrecht. Ook werd hij aangesteld als griffier van het Leenhof van Vlaanderen en als griffier van de Admiraliteit van Zeeland.

In zijn vrije tijd beoefende Pieter Boddaert met zijn vrienden Pieter de la Ruë en met Johan Steengracht de dichtkunst. In twee bundels *'Dichtlievende Tydkor-tingen'* lieten ze zich zodanig uit, dat hij zich later hierover schaamde.

Op zaterdag 4 februari 1719 moesten de vrienden naar Willem Swancke (1675-1733) om wat gedichten door te nemen.

Willem Swancke was na zijn studie aan de Hogeschool te Utrecht, advocaat te Middelburg geworden. Later is hij 'Raadshere in den Edelmogenden Rade en Leenhove van Vlaanderen' geworden. Hij is niet getrouwd geweest.

Naast zijn 'yver in de Godsdiens' was hij een zeer kunstzinnig man.

Hij tekende, was gevorderd in de muziek en was ook een liefhebber van de poëzie, om welke reden de vrienden dan ook die avond uitgenodigd waren.

Met tegenzin ging Pieter er heen, omdat hij een hekel aan die 'fynen' had. Ook omdat hij altijd zijn waarschuwingen nog meegaf. In zijn gedichten spotte hij wel met hen.

Nadat Pieter enkele gedichten van Swancke op literaire kwaliteit beoordeeld had, vroeg Swancke hoe hij de inhoud vond.

Daarna begon hij Pieter op zo'n ernstige wijze aan te spreken, dat deze dit zijn leven lang niet meer zou vergeten.

Hij schreef zelf hierover, dat hij toen in tranen uitbarstte, wat samen ging met een innerlijke afkeer over de zonde, waarin hij leefde.

Wat een strijd heeft hij toen gekregen en wat werd hij geslingerd.

Uiteindelijk dacht hij God te gaan dienen, maar ook de wereld niet geheel te verlaten, omdat hij nog zo jong was.

Na verschillende dagen zo geleefd te hebben en de daarop volgende gesprekken met Swancke, is Pieter tot volle overgave gekomen.

De woorden uit Filippenzen 1 vers 6 waren hem 'onder het oog en op het hert' gekomen: "*Vertrouwende ditzelve, dat Hij Die in u een goed werk begonnen heeft, dat voleindigen zal tot op de dag van Jezus Christus.*"

Dit bewoog hem, zoals hij later schreef:

"Om my eindelyk en op ene oprechte wys, onbepaald en zonder enig uitbeding, als my anders bewust zynde, over te geven aan de Heere Jezus."

Van een Avondmaalsbediening op 11 mei 1721 schreef hij:

"Dit weet ik, dat ik te voren nooit iets dergelyks onder vonden had, of sedert heb ondervonden. Ik voelde dat ik God lief had en van God geliefd wierd; dat myn hert met een onuitsprekelyke vreugde en myn mond met lof- en dankzeggingen vervuld was."

Had Pieter een jaar geleden het volgende nog gedicht over een jong meisje: "*Fijn te zijn, is levend sterven*"; dit moest hij nu zelf inleven!

Johan Assuërus Schorer

In diezelfde tijd is ook de vriend van Pieter Boddaert, Johan Schorer tot inkeer gekomen. Ook hij kwam uit een zeer aanzienlijke familie.

Omdat hij een tijd lang niet in de stad geweest was, was het Pieter's bedoeling hem thuis te bezoeken en mee te delen wat er in zijn leven gebeurd was. Hij vond hem echter niet thuis.

De andere dag ging Pieter naar de vrijdagmorgendienst, waar hij zich naast Willem Swancke plaatste en tot zijn verwondering, naast Swancke ook Johan Schorer zag zitten.

Na de dienst bleek uit het gesprek, dat Johan in dezelfde tijd onder een preek krachtdadig tot God bekeerd was.

Nadat Pieter ook het zijne gezegd had, hebben ze samen met Swancke het wonder niet kunnen begrijpen.

Geen wonder dat Pieter later een keer tot de ontboezeming kwam in een eigen gedicht:

Waarom hebt Gy my verkoren?

Waarin was 't op my gemunt,

Daar' er duizend gaan verloren

Die Gy geen ontferming gunt;

Schoon Gy ruim zo grote zonden

Hebt in my als hun gevonden?

Pieter de la Ruë

Een vriend uit de poëzie, Pieter de la Ruë, schreef later van Boddaert dat hij '*een exemplaarlyk godvruchtig, nederig en te gelyk een in den Heere vrolyk leven leidde*'.

Van zichzelf schreef De la Ruë dat hij, ook mede door middel van Willem Swancke, de daarop volgende winter een diep besef kreeg van zijn zonden en doemwaardigheid. Tijdens een preek van Jac. Breukeland over het zevende gebod in mei 1720 tekende De la Ruë later aan, tegen dit gebod zwaar gezondigd te hebben.

Later schreef hij dat deze zonde hem nóg bleef kwellen (met gedachten) en moest hierover verzoening zoeken.

Ook omdat hij een keer in de Rooms-Katholieke kerk geknield had. Andere zonden van de jonkheid deden hem zoveel smart aan, dat hij uiteindelijk op bed kwam.

Hoewel hij al ouderling in de Waalse kerk was, liet hij toch de voetiaanse predikant H. de Frein bij zijn bed komen.

Het volgende najaar kreeg Pieter echter zulke nare aanvallen, dat hij te Delft in het dolhuis opgenomen moest worden.

Twee jaar is hij daar geweest, waarvan hij later zei, erger als een Nebukadnezar daar gebracht te zijn, maar als een Manasse terug mocht keren.

Daarna is dit niet meer zo teruggekomen, ondanks veel werk en spanningen in zijn leven.

Graag was hij ook tot een huwelijk gekomen, maar zover kwam het niet.

De la Ruë heeft bijzonder veel geschreven, zoals zijn *'Brievenboek'*, *'Mengelingen'*, *'Beschryving van mijn leven'* en nog een reeks van andere boeken met gedichten, voorwoorden en allerlei beschrijvingen.

Vooraf door zijn later uitgegeven biografische woordenboeken *'Geletterd Zeeland en Staatkundig en heldhaftig Zeeland'* heeft hij nog méér bekendheid verkregen.

Hij had veel vrienden, maar ook vijanden.

Johannes Esgers, die in 1730 als predikant naar Middelburg kwam, was een van zijn latere vrienden.

De la Ruë had ook zitting in de raad van Middelburg. Hij was een veelzijdig man en gaf ook graag zijn mening weer. Hij is in 1770 overleden.

Pieter Wesseling

De jonge conrector van de Lijnse school, Pieter Wesseling, is in deze jaren ook tot bekering gekomen. Weer ging dit niet buiten Swancke om.

Ondanks een stipt leven kwam deze bijzonder begaafde jongeman er achter dat dit te kort was.

Toen zijn vriend Pieter Boddaert dit hoorde, pakte hij zijn pen en schreef hem:

*"Gy ziet, dat al uw Godsdienstplicht,
Schoon zedelyk oprecht verricht,
En al uw kennis van de waarheid,
Maar letterkennis, zonder Geest,
Was, en gy Christus minst, u meest,
In alles zocht. Dat krygt nu klaarheid."*

Hij werd later zeer bekend als hoogleraar te Franeker en Utrecht.

De vriendschap tussen hem en Boddaert is middels briefwisseling altijd gebleven.

Verder is bekend de bekering van Anna Catharina van Pere, de vrouw van Johan Steengracht, de stadspensionaris:

"Nu vroeg ze niet meer, wat by de wereld loflijk en vermaaklijk geschat werd, maar wat naar Gods Woord waarlijk betaamende was en eene Christinne voegzaam was."

Ook de collega van Steenhart, de stadssecretaris Johan Boudewijns en zijn opvolger, de zeer begaafde Jacob du Bon, zijn in 1719 tot bekering gekomen.

Het was in 1718 dat B. Smytegelt een brief kreeg van de 21-jarige Justus Vermeer.

Door middel van zijn zus Aletta was hij tot overtuiging gekomen. Hij studeerde in de rechten te Utrecht, maar verkeerde in die tijd in grote zielenood.

Hoewel hij niet in Middelburg woonde, wist hij van zijn grootmoeder (die destijds daar onder het oefenen van W. à Brakel, tot de kennis van Christus kwam) dat daar kinderen en knechten des Heeren woonden.

Justus was in de strik en de verzoeking geraakt, volgens Spreuken 20 vers 25. Maar volgens zijn vriend Van Schuylenburg, is hij "... door het licht en de kracht des Geestes, bij het Woord geholpen, kwam hij het te boven.

Hij brak door alle tegenstand van binnen en van buiten heen, schudde zich uit dat stof, en maakte zich los van die banden van zijn hals; en was daarna anderen een middel ter bewaring en redding in dergelijke gevallen."

De genoemden zijn dus allen 'aanzienlijke' personen geweest. Het is begrijpelijk dat van de eenvoudige mensen, die tot bekering kwamen, niet zo vaak een 'schriftelijk verslag' was, als van de bovengenoemden.

Vervolg leven van Pieter Boddaert

Op 28-jarige leeftijd is P. Boddaert getrouwd met de acht jaar jongere Maria Constantia Radaeus.

Het huwelijk werd op 13 oktober 1722 voltrokken in de Oostkerk door professor A. Voget. Ze gingen wonen in de Noordstraat (tegenover het huidige postkantoor). Van de vier kinderen die geboren werden, zijn er drie jong gestorven. Alleen Cornelis is tot hoge leeftijd gekomen.

Ook Pieter's vrouw Maria was in die jaren tot de onberouwelijke keus gekomen. Dit beschreef hij later naar aanleiding van haar sterven op 29-jarige leeftijd.

Het volgende jaar hertrouwde Pieter Boddaert met Elisabeth du Buisson. Dit huwelijk werd bevestigd door Henricus de Frein. Uit het huwelijk is één zoon, Pieter, geboren.

Al de jaren door heeft hij een veelzijdig, maar arbeidzaam leven gehad. Zijn mening werd over veel zaken gevraagd.

Maar de innerlijke strijd bleef hem ook bij, zodat hij in een gedicht moest klagen:

Maar ach, ik voel myn ziel bekneld,

Ik voel 't ontemmelyk geweld

Van 't boze vlees nog in my woên:

Ik doe hetgeen ik niet wil doen.

'k Bemín het voorwerp van myn haat.

Ai red my toch uit dezen staat.

De laatste jaren van zijn leven heeft Boddaert zich nog in een theologisch conflict gemengd.

In 1758 had de Vlissingse, voetiaanse predikant Jan Jacob Brahé in zijn '*Aanmerkingen over de vijf Walcherse artikelen*', geschreven, uit één artikel, o.a. over '*de rechtvaardiging vóór het geloof*'.

Was het boekje van Brahé bedoeld tegen de vrijgeesten, hierdoor kwam nu ook in Walcheren de strijd over de rechtvaardigmaking voort.

De rechtvaardigmaking was al langer een twistpunt. In deze strijd waren vooral A. Comrie en (de oom van Brahé) N. Holtius betrokken. Brahé stond hierbij geheel aan hun zijde.

Het geloof zelf, werd door de rechtzinnigen altijd gezien als een 'hand of een instrument'. Maar Brahé en anderen meenden te merken dat men de laatste jaren in het geloof méér zag, n.l. dat de 'geloofswerkzaamheid' rechtvaardigt.

Boddaert en anderen met hem (o.a. Brakel en Van der Groe) wilden niet van de rechtvaardiging vóór het geloof (van eeuwigheid) spreken, maar alleen rechtvaardig dóór het geloof, in de tijd toegepast.

Maar het geloof zelf, hoe krachtig ze ook mag zijn, was bij alle rechtzinnigen niet de grond daarvoor.

Hoewel er geen werkelijk leerverschil tussen Comrie en Van de Groe was, lag de oorzaak mogelijk ook hierin dat Van der Groe in een korte tijd (zoals Paulus) deze zaken gelijktijdig zelf ervaren had. *"Dat men de rechtvaardigmaking nog vóór nog ná het geloof mag stellen, maar alleen uit of door het geloof, gelijk de H. Schrift ons leert."*

Comrie leerde, dat dikwijls de ziel na jaren lang het geloof beoefend te hebben, pas deze weldaad ontvangt.

Wat de uitdrukking *'rechtvaardiging vóór het geloof'* betreft, waren er ook in die tijd heldere verklaringen voor handen.

Voetius schreef destijds in zijn *'Disputaties'*:

"De rechtvaardigmaking gaat voor ons geloof en roeping, van de zijde Gods, dewijl zij aan Christus gegeven zijn, eer zij geloofden. Nochtans volgt zij op de roeping en het geloof als bekendmaking van dat vonnis in de harten der gelovigen."

Justus Vermeer kwam hierin ook overeen in zijn verklaring van zondag 23 van de Heidelberger Catechismus:

"De rechtvaardigmaking wordt onderscheiden in: 1e daad Gods als Rechter in Zijn vierschaar, geheel buiten de mens, 2e als lijdelijk werk in het gemoed van een gelovige, een bekendmaking dat hij richterlijk in de vierschaar Gods gerechtvaardigd is, die de Heere op verscheidene tijden en wijzen naar Zijn vrijmacht, aan zijn volk schenkt,

(..) o.a. door het zegel krachtig op de ziel te zetten ter bevestiging, verzekerende zulk een."

In de brieven van Paulus wordt regelmatig gesproken over het *'voornemen Gods'*. Wanneer er wordt uitgegaan dat in de Raad des Vredes zowel het voornemen Gods als de uitvoering besloten is om te rechtvaardigen, dan hoeft het geen twistpunt meer zijn, maar een oorzaak van eeuwige verwondering!

Toch zullen de verschillen er wel blijven, want elke tijd brengt ook zijn eigen ontwikkeling mee.

Vanaf de Reformatie werd er in veel geschriften van de oudvaders de indruk gewekt, dat met de *'openbaring van Christus aan de ziel'*, ook de rechtvaardigmaking inbegrepen wordt, volgens Johannes 6:40: *"En dit is de wil Desgenen, Die Mij gezonden heeft, dat een iegelijk, die den Zoon aanschouwt, en in Hem gelooft, het eeuwige leven hebbe."*

Echter hoe dichter we naar en in de 20e eeuw komen, des te meer zien we dat de *'bewuste rechtvaardigmaking'* als een nadere weldaad gezien wordt.

Sommigen spreken ten aanzien van dit laatste punt van een *'bewuste verzekering'*.

Wat het ook mag zijn, voor degenen die het in de tijd mogen ondervinden, wordt het een oorzaak van verwondering en aanbidding!

Verschillende jaren is er, ook door Boddaert, over dit onderwerp gestreden. Hoewel er een familierelatie met Brahé was, hebben beiden geprobeerd hun mening duidelijk te verwoorden. Het is wel een eerlijke strijd gebleven.

Boddaert had door het uitgeven van zijn *'Wolk der getuigen'* zijn mening verwoord. Brahé zorgde evenwel voor een verdediging.

Er is nog een poging gedaan door Boddaert om hierop te reageren, maar hij kwam er niet mee klaar, want zijn einde naderde.

Vooraf zij nog opgemerkt dat de strijd over 'de rechtvaardiging' nog doorgedaan is.

Ook toen de classis Walcheren Brahé in het gelijk stelde op 3 september 1761.

Dezelfde maand grepen daarom de Staten van Zeeland in, die alle stukken over deze materie opeisten, waardoor de rust weerkeerde.

Intussen was Pieter Boddaert ziek geworden en na enkele dagen is hij gestorven, n.l. op 28 maart 1760.

Zijn sterven kwam voor hem niet onverwacht.

Jaren daarvoor schreef hij reeds in brieven en gedichten: "... *wyl ik door Gods vrye ontferming hoop heb op een beter.*"

Op 2 maart is hij begraven in de Oude Kerk.

Jacoba Petronella Winckelman eindigde een lang gedicht met onderstaand graf-schrift:

*Hier wordt het dierbaar stof bewaard,
Van 's Heeren knecht, den heer Boddaert,
Een man die 't beste van zijn dagen
Aan God ten dienst heeft opgedragen.
Die door zijn weldoorkneed verstand,
Veel nut toebracht aan kerk en land;
Die, door zijn keurige gedichten,
Zo dikmaal mocht Gods Sion stichten;
Waardoor hij 't late nageslacht,
Zijn groten naam zal zijn gedacht,
Die altoos blijken heeft gegeven
Van een blijmoedig christenleven.
Men zette dan vrij op zijn zerk:
Hier ligt een zuil van land en kerk.*

11 Uit de grote verdrukking gekomen

Het was niet lang na het overlijden van P. Immens jr. dat ook de Middelburgse predikant op het ziekbed kwam.

Welke ziekte het was, is niet bekend, maar het is zeker dat een kaars met zo een grote vlam snel zou verteren.

In het reeds eerder genoemde boekje *'Enige uitmuntende oefeningen en predikatiën'* staat in het voorwoord: *"De laatste stof die hij hier gepreekt heeft, in de Oude kerk op 27 oktober 1720, was over de 9e Zondag, van de schepping."*

Volgens Jac. Willemsen was zijn laatste preek die hij gedaan heeft in de Nieuwe Kerk op 3 november 1720.

Hij behandelde toen de zevende zondag van de Heidelberger Catechismus. Tijdens het behandelen van juist deze stof sprak hij zo nadrukkelijk, zo opgetogen en zo ernstig, dat er vele toehoorders waren, die dachten: "Dit is zijn zwanenzang".

De volgende zondagmiddag toen hij nog maar net begonnen was met preken, werd hij onwel en moest van de preekstoel afkomen.

Daarna is hij op bed gekomen zonder er nog vanaf te komen. De pijn die hij had, was zo zwaar dat hij weinig kon spreken.

Maar zijn ziel was werkzaam en hij was rijkhalzend om ontbonden te mogen worden en met Christus te zijn.

Eén van zijn medepredikanten liet zijn droefheid blijken door het aanstaande verlies voor Gods Kerk.

Volgens Willemsen was zijn antwoord echter:

"De Heere heeft mij niet nodig. Ik heb het mijne gedaan. God zal voor Zijn Kerk wel zorgen."

Ook op het laatste zocht de vijand hem nog te benauwen. Tot andere vrienden sprak hij: Ik weet, ik zal zeker zalig worden, maar het zal maar nauwelijks, nauwelijks, nauwelijks zijn (1 Petrus 4:18). Het is wat te zeggen, te sterven als een leraar, waaraan zóveel is toevertrouwd en die daarvan aan God rekenschap zal moeten geven."

Het was op 18 november 1720 dat hij als laatste woorden duidelijk hoorbaar sprak: *"Nu zal ik haast over al mijn vijanden zegepralen"*.

Enkele uren daarna is hij in de Heere ontslapen. Hij was ruim 56 jaar oud.

Op 25 november is hij in de Oostkerk begraven. Jac. Willemsen schreef hierover:

"... terwijl de tederlievende gemeente, die de lijkbaar volgde, met een diep gezucht en met hete tranen het allersmartelijkst verlies van haar beminde leraar betreurde."

Naar de gewoonte van die tijd werden er lijkgedichten gemaakt. Zijn vriend en ambtgenoot J. Breukeland liet eerst in een toespraak wat over het karakter van zijn vriend weten:

"In al zijn gemeenten is hij openbaar geworden als een vriendelijk, zachtmoedig, ernstig en wakker man, trachtende zich overal een predikant te betonen, niet afnemende, maar in ijver toenemende, zodat zijn laatste jaren de minste niet geweest zijn." In zijn rouwklacht ontboezemde hij:

*Hier ligt de lijkbus van die man,
Die met zijn leer en leven stichtte;
Hij leeft, die, in de hope van
Het eeuwig heil, zijn hoop hier richtte.*

*Genade Gods, in hart en mond,
Heeft hij aan zondaars voorgedragen,
Naar 't recht van 't eeuwig zoenverbond,
Tot roem van 's Heeren welbehagen.*

*Getrouwe broeder in de Geest,
Wij volgen 't spoor van u geweest;
Genade die de ziel geneest,
Om voor Gods troon te staan verreezen.*

Verschillende collega's en vrienden gaven blijk van de achting die ze voor hem hadden. Zoals ds. J. Breukeland, maakten ook P. Boddaert, J. Op Somer en P. Dathenus. P.M. de Lichte en P. Wesseling op zijn overlijden een gedicht ter nagedachtenis.

Maria Elisabeth Winckelman schreef op zijn sterven o.a.:

*Ai, vrienden die mijn graf beziet,
Ach, treurt toch niet
Nu 'k hier mag rusten.
Mijn levensloop was aan zijn end,
'k Had m' ook gewend,
Naar 's hemels kusten.
Mijn ziel is reeds voor Godes troon,
En heeft de kroon,
Nu al ontvangen.
Die werp ik voor mijn Heiland neer,
En geef Hem eer
Met lofgezangen.*

*'k Ben in Gods weg u voorgegaan,
Op deze baan
Moet gij ook treden,
Hebt goeden moed! Daar komt een end
Aan all' ellend'
En tegenheden
O, 't zalig end vergoedt haast al
Het ongeval,
Dat u mocht treffen.
Geen sterveling op aarde kan
De waarde van
Dat goed beseffen.*

*Zo haast gij zult van uwen post
Zijt afgelost,
Zult g'ook hier komen,
De plaats is reeds van eeuwigheid
Voor u bereid
En al de vromen.
Weest lijdzaam, onderworpen, stil,*

*In 's Heeren wil;
Hij zal het maken.
Gij zult ook als 't uw tijd zal zijn,
Uit deez' woestijn
Eens binnen raken.*

12 De Godvruchtige Avondmaalganger

Met recht mag van P. Immens wel gezegd worden, *dat hij nog spreekt nadat hij gestorven is* door zijn uitgesproken oefeningen die later in druk verschenen zijn.

Het was de begaafde Jonkvrouw Jacoba Petronella Winckelman die de 'maandagavondoefeningen' tijdens het uitspreken opgeschreven heeft.

Het zou echter nog 32 jaar duren voordat ze uitgegeven werden.

Toen het dan ook zover was, heeft professor Jac. Willemsen het geheel nagekeken en een voorwoord geschreven.

Veel gegevens hieruit zijn in het voorgaande reeds verwerkt.

Omdat Willemsen waarschijnlijk de belangrijkste drijfveer achter de uitgave was, wordt eerst enige aandacht aan zijn persoon gegeven.

Jacobus Willemsen

Hij werd geboren op 22 juli 1698 en was twee jaar toen hij zijn vader verloor.

Zijn grootvader Jacob, dikwijls ouderling en lid van de rederijderskamer 'Het bloemke Jesse', oefende nogal invloed op hem uit. Dit kwam later uit in zijn coccejaanse traditie en zijn liefde tot de poëzie.

Vanaf zijn twaalfde jaar ging Jacobus naar de Latijnse school en op zijn negentiende jaar naar de Hogeschool te Utrecht.

Daar studeerde hij met zijn stadsgenoot Izaäk Schorer, die later als collega in Middelburg, zijn harte vriend zou blijven.

Tijdens zijn verblijf is na het overlijden van professor F. Burmannus in zijn plaats F.A. Lampe tot hoogleraar benoemd.

Willemsen heeft altijd met waardering over hem gesproken.

Nadat hij afgestudeerd en als proponent beroepbaar gesteld was, kreeg hij al spoedig een beroep naar Heemstede, wat door hem werd aangenomen.

Dit was echter van zeer korte duur. Toen hij na vijf maanden naar Vlissingen beroepen werd, was hij graag nog wat langer gebleven:

"Maar het was anders by den Heere opgesloten en verzegeld in Zyn schatten. Tot vader Abraham was 's Heeren woord: ga gy uit uw land en uit uw maagschap (...). Maar tot my was het woord des Heeren/ als tot Jacob: keer weder tot het land uwer vaderen en tot uw maagschap en Ik zal met u zyn."

Met zes collega's maakte hij daar een aangename tijd door, daar ze als *'broeders en zusters in vrede leefden'*.

Na twee en een half jaar nam hij een beroep aan naar zijn 'dierbaar' Middelburg.

Hier werd hij op 4 januari 1728 door Joh. Plevier bevestigd.

In november van dat jaar trad Willemsen in het huwelijk met de 16-jarige Anna Katharina Matheeuws.

In 1736 is zijn jonge vrouw plotseling gestorven.

Twee jaar later is hij weer in het huwelijk getreden met familie van zijn eerste vrouw, Elisabeth Verwout Noiret.

Ook uit het tweede huwelijk zijn geen kinderen geboren.

In 1740 kreeg Willemsen een zeer aantrekkelijk beroep naar Amsterdam. Hij wilde dit beroep aannemen, maar weer sprak de geschiedenis van Abraham hem aan:

"Toen hy zich gewillig toonde om op Goddelijk bevel zyn eenige zoon, zyn Izaäk dien hy liefhad te slachten, daarin wederhouden wierd en in last kreeg: strek uwe hand niet uit."

De Middelburgse raad bood hem uit erkenning het professoraat aan op de Illustre school. Vanaf 1755 was hij ook curator van de Latijnse school.

Toen in 1747 Willem IV op zaterdag de eed als stadhouder van Zeeland aflegde, kwam hij de andere dag, zondag 21 mei, bij Jacobus Willemsen naar de Nieuwe Kerk. De prins werd zo hartelijk toegesproken dat hij tot tranen toe bewogen was. Na de dienst vroeg hij om deze preek nog eens te mogen lezen. Echter was er van de lange preek niets op papier gezet. (Bij Willemsen duurden de diensten wel twee tot drie uren lang.) Later heeft hij deze preek alsnog zo goed mogelijk opgeschreven en uitgegeven.

Jac. Willemsen had een bijzonder arbeidzaam leven, ook mede door al zijn schrijfwerk, waarbij vooral de poëzie een grote plaats ingenomen had.

Tot zijn ouderdom toe bleef hij alle werkzaamheden uitoefenen.

In 1778, op 22 juli preekte hij precies op het uur van zijn geboorte uit 2 Samuël 19 vers 35a: "*Ik ben heden tachtig jaren oud.*"

In maart 1780 werd Willemsen ziek en was onder zware pijnen nog bezig met zijn beminde liederen van Van Houten en Van Lodenstein.

Toen het sterven werd, sprak Willemsen tot zijn huisgenoten, dat hij '*het lied van Mozes en het Lam*' hoorde zingen. Diezelfde dag, 31 maart, is hij gestorven en enkele dagen daarna in de Oostkerk begraven.

Vervolg op het voorgaande

Na dit voorwoord schreef J.P. Winckelman in dichtvorm een woord van herinnering, aanbeveling, opwekking en ze besloot hierin met een verzuchting om genade, Geest en leven, om meer gelijkvormig te worden aan het beeld Gods.

Enkele strofen hieruit zijn:

*Spreekt Habel nog na zijnen dood
Door zijn geloof en heilig leven,
Waarvan hij proeven heeft gegeven
Als 's Heeren gunst- en bondgenoot!
Hoor hem in 't Woord de roem der helden,
Die 't Koninklijke deugdenpad
Betraden naar de hemelstad,
Tot 's Heeren eeuwige lof vermelden.
Deez' eer geschiedt nog 't allen tijd'
Aan 't volk dat God is toegewijd.*

*Die eer geniet ook 's Heeren knecht,
Die al ruim dertig jaar geleden
Is 't algemene pad getreden,
En in het stof des doods gelegd.
'k Meen Immens, die al zijne krachten
Verteerd heeft in den dienst van God,
En nu geniet het zalig lot,
Waarop Gods trouwe knechten wachten,
Deez' grote man, zijn naam en werk,
Blijft nog tot zegen in Gods kerk.*

*Die ongemene vriend'lijkheid
In 't onderlinge saâmverkeren,*

*Die lust om anderen te leren,
 Waartoe hij altijd was bereid;
 Dat bidtalent, aan hem gegeven,
 Waartoe hij dikmaals met de Heer'
 Kon worst'len, pleiten, en niet eer'
 Afliet, maar zolang aan bleef kleven,
 Tot hij 'd Almachtige verwon,
 Die zijn verzoek niet weig'ren kon.*

*Dit bundelke houdt in een schat
 Van uitgelezen oefeningen,
 Die meest behelzen zulke dingen,
 Die 's Heeren volk op 't levenspad
 Raad en besturing kunnen geven.
 O, hierin kan 't benauwde hart,
 Dat door 't gezicht der zonde werd
 Angstvallig heen en weer gedreven,
 Bericht ontvangen hoe het moet
 Heen vluchten tot des Heilands bloed.*

*Komt Sions treurigen, wiens hart
 Benauwd is wegens uwe zonden,
 Hier vindt gij balsem voor uw wonden,
 Die helen kan uw zielesmart.
 Hier ziet g'uw zwaarigheid benomen;
 Een volle Jezus en Zijn bloed
 U aangeboôn, tot Wie gij moet,
 Al was het bevende, maar komen,
 Wijl Hij een ziel nooit heeft veracht,
 Die Hem ontboezemde haar klacht.*

*Zend in een ruimer maat Uw Geest,
 Dat Hij dit deel in Uwe kerke,
 Zowel als andere, bewerke,
 Die lang onvruchtbaar zijn geweest.
 O, mocht m'ook van dit Sion horen,
 Daar 't Woord met zoveel ernst en kracht
 Op 't hart des zondaars is gebracht,
 Dat deez' en die daar werd geboren,
 Die met hun ganse hart en mond
 Toestemmen 't zalig heilverbond.*

*Ach, werd het volk van Uwe lust,
 De Sions kind'ren, die voorhenen
 Als 't fijnste goud met luister schenen,
 Maar nu ontglansd zijn, toegerust
 Met meer genade, geest en leven!
 O, dat m'Uw sierlijk beeld meer zag
 Uitblinken in hun gans gedrag!
 Doe elk op 't ijd' rigst daarnaar streven,*

*En zich opbeuren uit het stof.
Zo krijgt Uw Naam voor eeuwig lof.*

Een andere vriendin, Helena Buyts (later getrouwd met de Stadskamerbode Willem Filedt) liet zich uit in enkele dichtregels, voorafgaande aan de verhandelingen:

*De veinsaard wordt ontmond; de burgerlijke ontdekt;
Gods volk vindt steun; de sterke'n spoorslag; 't strekt
Tot raad, bestuur en troost, hier alles klaar geschreven.
Dank Immens Middelburg, die 't sierlijk heeft geleerd;
Prijs Winckelman, die 't nu, tot nutt' der kerk vereerd;
Roem Willemsen, wiens brein het voorwoord gul wou geven.*

Ook de stadsapotheker, diaken P. M. de Lichte, maakte een gedicht. Hij was een zoon van ouderling De Lichte, die een zielevriend van P. Immens was. Enkele regels uit het begin zijn:

*Godgewijde bijbeltolk!
Stichter van 't godvruchtig volk!
IMMENS! d'eer der kerkgezanten
Die in Zeelands eerste stad,
Als een uitverkoren vat,
Jezus' wijnstok ook mocht planten.
IMMENS! hart en boezemvriend
Van mijn vader, die gezwind
Met een starrevlucht onze ogen,
(Wijl't de Godheid zo geviel),
Verre boven 't zonnewel,
Werd tot onze smart onttoegen.*

Hij vervolgde, soms op een wel wat hoogdravende toon, om zijn hartelijke liefde tot zijns vaders vriend te laten blijken.

In 1747 was De Lichte met een dochter van Jakob Hanapier te 's-Gravendeel getrouwd.

De eerste uitgave van '*De Godvruchtige Avondmaalganger*' verscheen in 1752 en vervolgens herdrukken in 1753 - 1754 - 1757 - 1758 - 1764 - 1770 - 1776 en in 1785. De tiende druk was aangevuld met veertien gezangen van J. Hazeu C.zn. en verscheen in het jaar 1802.

In datzelfde jaar werd dit boek door John Basset in het Engels vertaald en werd vanuit New York verspreid.

Verder verschenen er drukken in 1838 - 1755 - 1760 en in 1892. In 1912 kreeg dit boek zijn vijftiende druk en daarna nog enkele malen, zodat er totaal wel twintig drukken verschenen zijn.

Er is van dit boek wel gezegd dat het valse mystiek is, echter zal de lezer die de inhoud verstaat dit tegenspreken, want de valse mystiek verhoogd de mens, om daardoor Gods werk te verlagen. Maar in dit boek wordt het tegendeel bewezen.

Ook door te zeggen dat het meer over de gestalten van de christen gaat, dan om Christus en Zijn verbondsbeloften, bewijst men weinig of niets van de bevinding te weten.

Immens wilde altijd benadrukken dat men niet met het hoofd, maar met het hart ter zaligheid geloofd.

Daarom is het al in de eerste verhandeling te lezen dat voor deelname aan het Avondmaal het geloof vereist is.

Daarin kwamen en komen al de predikanten die getrouw gemaakt zijn overeen.

Zijn medebroeder Smytegelt maakte óók veel werk van de voorbereiding tot en het vieren van het Heilig Avondmaal.

In het laatste deel van *'Een woord op zijn tijd'* worden in 37 preken deze stoffen verhandeld.

In Smytegelts *'Des Christens heil en sieraad'* staat geschreven dat er in zijn tijd ook mensen waren, die niet met onbekeerden aan de tafel wilden aanzitten; waar Smytegelt van zegt:

"Zulken hebben te vreezen dat zij vreeselijk vallen zullen. Wat deden zij? Zij gaven malkanderen een teeken om op te rijzen en zoo te zamen aan de tafel te gaan/ opdat het een tafel van godzaligen zoude zijn.

Wij hebben 't al gezien/ dat zij deerlijk gevallen zijn; doet zulke fratsen niet. Wil God/ dat de kerk op aarde koren en kaf zal zijn tot op het oordeel, wij moeten het niet anders willen."

Uit de inhoud van 'De Godvruchtige Avondmaalganger'

Om een indruk te geven hoe de aanspraak van Petrus Immens tot zijn toehoorders was, volgt er nu een beknopte weergave, wat letterlijk overgenomen is uit *'De Godvruchtige Avondmaalganger.'* Het is niet uit één hoofdstuk genomen, maar grepen uit het geheel, die op elkaar aansluiten.

Aanspraak aan de onbekeerden

Zo gij nu verloren gaat, het zal uw eigen schuld zijn. Niet alleen om de verbreking van het werkverbond in Adam, maar omdat gij niet hebt willen tot God komen, omdat gij het genadeverbond veracht.

O, hoe zwaar, hoe zwaar zal het voor u zijn om verloren te gaan!

Zeg nu niet: Ik kan het mezelf niet geven, ik ben onmachtig om tot God te komen; dat is een waarheid, die ik geleerd en beleden heb. Het is waar zondaar, gij zijt onmachtig, maar het scheelt u daar niet aan, maar aan het boosaardig niet willen.

Dat gij u beroept op uw onmacht, is maar om een uitvlucht te hebben om uzelf te verontschuldigen en de schuld op God te leggen.

Gij mag u nu daar nog mee gerust stellen, maar de Heere God zal in de dag des oordeels, als gij voor Hem staan zult, u doen verstommen! Och dat gij dan nog ontwaaktet uit de strikken des duivels.

Die van hun onbekeerlijkheid overtuigd zijn

Tot u moet ik zeggen: Blijf toch niet staan bij die bewegingen en eerste overtuigingen. Want gelijk men het geestelijk leven in zich niet goed kan onderscheiden, of het waar leven is, of vonken van een overtuigde consciëntie zijn, tenzij het achtervolgd wordt met een overgave van het hart aan God en zijn dienst; zo zult gij ook niet tot rust komen voor dat gij daartoe komt.

Maar zo het anders niet is dan overtuiging, dan zult ge weer afvallig worden, (Hebreeën 6 vers 4-8).

O, overtuigden, laat die tekst in uw gemoed diep inzinken, opdat het u mag dringen en dwingen om met God waarlijk in het verbond te treden.

De eerstbeginnende christenen vrezen dat hun overtuiging de rechte niet is, omdat het niet met die naarheid en beroering is, zoals zij zien en horen van anderen, bij wie de zonden als een slagorde onder het oog worden gebracht. Die God zien in Zijn heiligheid en rechtvaardigheid en die de hel voor zich als geopend zien. Zij denken, zo moest het met mij ook geweest zijn en dat zoveel te meer als zij zien op hun zonden, die zeer groot, ja boven die van anderen geweest zijn.

O, denkt zulk een, hoe zou het mogelijk zijn, dat ik zo gemakkelijk zou bekeerd worden, terwijl burgerlijke, godsdienstige mensen dikwijls als langs de rand van de hel geleid worden.

En zo willen ze wel een evenredigheid zien tussen hun zonden en overtuigingen, voor ze durven geloven dat het waarheid is.

Bij anderen gaat het zeer langzaam. Niet aan Gods zijde, want de eerste levendmaking geschiedt in één ogenblik, maar aan hun zijde. Zij kregen onder de godsdienst al menige slag op het geweten, die lange tijd afgekeerd, verzet en tegengegaan werd.

Stuit de overtuiging nooit in uzelf; laat de bewegingen die in uw hart zijn toch nooit door iets zondigs verzetten.

Daar legt de duivel het maar op toe, om u moedeloos te maken.

Het doel van de overtuiging is, dat ze een mens als een ellendige naar Jezus drijft.

Bekommerde zielen, gelooft ge nog niet dat Jezus gewillig is om u te zaligen? Let wel op het einde van Jezus' komst.

Hij zegt niet: Ik ben gekomen om de zoekenden van Mij te zaligen, maar: "Ik ben gekomen om te zoeken en zalig te maken dat verloren was."

Neem de toevlucht tot Hem. Al deed gij het al bevende en met beroering, hikkende en snikkende, met een betraand oog en met een bevende hand, het zal Jezus niet minder aangenaam zijn.

In bekommering

Velen uwer zijn al lange jaren op de weg geweest, maar maken geen voortgang, omdat ze door gestadige twijfeling geschud worden. Zij blijven altijd arbeiden aan de gronden.

Het is altijd: Ik vrees dat het met mij niet recht is. Zij willen leven door gevoel, maar niet door geloof en daarom blijven ze altijd dezelfde. In plaats van staat te maken op het getuigenis van Christus.

En als men eens de gronden van vrijmoedigheid heeft durven opmaken, dan ontbreekt het om die vast te houden, door alle inwerkingen van het ongeloof.

En dus is uw geloof in veel stukken werkeloos en oefent het zich maar in zwakke daden, als in begeren, hongeren, dorsten en lopen naar Jezus. Maar dat heilig en gegrond vertrouwen, dat vasthouden aan God en aan de beloften, daar kent gij weinig van bij bevinding.

De toestemming, of inwilliging der ziel in het genadeverbond

Alle zondaars, hoewel uitverkoren, zijn van nature onmachtig, onwillig, zorgeloos, ja weerstrevend.

God de Heilige Geest vindt de zondaar dood, stort in hem het beginsel van het geestelijk leven. En wat de ziel is voor het lichaam, dat wordt de Geest voor de ziel: een Fontein van leven.

Maar dit geestelijk leven wordt niet direkt zo onderscheiden gekend of het van de Geest is, of dat het maar vonken zijn van een overtuigde consciëntie.

De Heilige Geest, dit leven verwekt hebbende, maakt het werkzaam. Hij begint aandacht en opmerking in de ziel te verwekken en dat is als de eerste sprank van het geestelijk leven. De zondaar begint met de verloren zoon tot zichzelf te komen.

Komt hij onder de bediening, hij begint met een ander oor te luisteren.

Heeft de Geest de zondaar zo opmerkende gemaakt, Hij doet hen nu zien zijn verloren, ellendige en rampzalige staat, waarin hij van nature is buiten Christus. Hij ontdekt hem aan zichzelf. En dit gezicht maakt hem bedroefd, verlegen en beschaamd en ootmoedig voor God, zodat hij wel eens smelt in tranen en uitroept: Ik verga, wat zal ik doen om zalig te worden? Blijf ik zo, ik ben eeuwig verloren!

Terwijl ze door het gezicht en gevoel van haar zonden gedrukt wordt, kan ze de volheid die in Jezus is, zo vlug niet in het oog krijgen. Maar de Geest doet het haar zien, als door een reet en spleet, om zo te spreken, opdat de ziel niet moedeloos zou worden en in vertwijfeling en wanhoop vallen.

Dan doet Hij haar zien, dat er gedachten des vredes bij God zijn. Dat er een genadeverbond is en dat dit is voor grote zondaren.

Hieruit vloeit nu voort, dat de Geest dan in de ziel verwekt een wonderlijke, nederige, ootmoedige en onlesbare honger en dorst naar God en Christus en het verbond.

Echter is dit niet zonder tegenstand van de zijde van de satan, die gedurig zegt: uw werk deugt niet, het is niet oprecht; het is niet uit God! Maar dit drijft de ziel te vaardiger naar God en in het eenzame op de knieën.

Dan begint de Geest de ziel krachtig, met een zielinnemend, dwingend en dringend geweld te klemmen en haar wil te buigen. Ze wordt niet alleen hongerig en dorstig, maar ziet zoveel waardigheid in God, in de Heere Jezus, in het verbond, dat ze zich niet langer wil of kan onttrekken, maar ze vindt zich opgewekt om het verbond in te willigen, om ja en amen te zeggen. Ik zal zeggen met Rebekka: "Ik zal trekken."

De inwilliging zelf

Zij legt zich nu voor de Heere neer zeggende: Nu sta ik gereed om die grote keuze te doen, God of de wereld te dienen. Ik wil niet langer hinken op twee gedachten. Ik heb lang genoeg tussenbeide gestaan en mijn hart aan de satan, de wereld en de zonde gegeven. Ik heb de kosten overrekend en het verbond dat God mij aanbiedt, aan alle kanten bezien en ik bevind mij geheel overgebogen tot God en Zijn zalige dienst.

Daarom betuig ik heden, dat ik opzeg de dienst van de wereld, de zonde en de satan; ik wil er mijn hart niet meer aan geven, zij hebben mij lang genoeg in hun boeien gekluisterd.

Ik betuig Heere, dat ik ten volle goedkeur en omhels het hele verbond, zoals U het voorstelt, zonder iets te willen uitzonderen.

Schrijft Gij mij een nauwe weg voor van zelfverloochening, opneming van het kruis en Jezus na te wandelen? Daar heb ik dan een behagen in. Ik wil op geen andere wijze zalig worden, dan dat U er door verheerlijkt wordt. Wilt U dan o God, die zo hoog verheven zijt, mijn God en Deel worden? Hebt U lust om mij te behouden? Amen, zie hier ben ik, ik wil voor eeuwig de Uwe zijn.

Het gebeurt ook wel dat de ziel het met meer schudding en beroering doet en nauwelijks tot die hoogte durft komen, maar onvrijmoedig, als van verre staat, hoewel ze het wel meent. Maar wanneer God haar later tot meer licht brengt en de strijd van de vijand wat bedaart en ze gaat dan haar vorige werkzaamheden na, dan zegt ze wel eens: zijn dat de toestemmingen van het verbond? Dan heb ik mij wel duizendmaal aan God opgedragen, hoewel ik het toen niet geloofde.

Het verbond maken geschiedt door de offerande van Christus, daarom wordt het in Psalm 50:5 genoemd, een verbond maken met offerande.

De zalige goederen als vrucht van het verbond, als vrede, blijdschap en roem des geloofs

Door de vrede versta ik de genadige werking van God in een gelovige en gerechtvaardigde bondgenoot, waardoor de vorige vijandschap met God, zijnde weggenomen, God met de ziel en de ziel weer met God in onderlinge vriendschap verkeert. Waaruit voortvloeit een stille kalmte en rust des gemoeds in alle gevallen van het leven en vrede met alle schepselen buiten God.

Door de blijdschap versta ik die aangename kalmte en stille vergenoegde zielsgestalte, door Gods Geest in het hart van een gelovige en met God bevredigde bondgenoot gewerkt, ontstaande uit een klare bevassing en levendige gevoelige genieting van Gods gunst tot zich. En het gelovig aandeel aan de heilsgoederen, door Christus verworven, welke hij hier reeds in aanvang bezit, of nog in hoop verwacht.

Deze kalmte der ziel vertoont zich naar buiten in woorden en daden.

Dit is niet alleen een voorwerp van beschouwing, maar het gaat nog hoger, wanneer God door het inwendig getuigenis van de Geest aan het hart, de ziel verzekert van haar zalig aandeel aan al die goederen. Dat Hij haar God is en dat zij het voorwerp van Zijn eeuwige liefde is. Dat al haar zonden vergeven zijn en dat een volle algenoegzame Jezus met al Zijn schatten en goederen voor haar is. Maar het gaat nog hoger als God door een weeromstuitende daad de ziel gevoelig en levendig doet proeven en smaken hoe goed Hij voor haar is. Dat zij niet alleen zeggen kan: "Ik weet in Wie ik geloofd heb, en ik ben verzekerd, ..." Maar wanneer de Heere van Zijn zijde dat geloof beantwoord en de ziel liefelijk omhelst, als Hij naar haar hart spreekt en toeroept: "Zoon, zijt goedsmoeds, uwe zonden zijn u vergeven."

Dat is de witte keursteen te ontvangen, waar een nieuwe naam op staat, die niemand kent, dan die hem ontvangt. En wat is die nieuwe naam anders dan de naam van kinderen Gods?

Door de roem des geloofs (Romeinen 5:2), versta ik die levendige en grootmoedige werkzaamheid van een verzekerd, maar ernstig christen, die uit aanmerking van zijn gemeenschap aan een drieënig God en alle zalige verbondgoederen, die hij zowel in bezitting als in verwachting heeft, zich gelukkig en heerlijk acht, met afzien en verachting van alles wat daarbuiten is.

Het is zeker dat de grond hiervan in alle ware gelovigen is. Hoe klein en zwak ook het geloof is, het verenigt evenwel de ziel op het nauwst met Jezus en daarom heeft ze deel aan de heilsvruchten die daaruit voortspruiten.

Maar alle gelovigen hebben er niet altijd het levendig gevoel en de zalige bevinding van.

De één moet soms zijn hele leven, tot zijn dood toe, klagende en duister heengaan met een aanklevend geloof. Een ander proeft wel eens enkele druppels uit die beker der vertroosting tot zijn aanmoediging en opwekking. Hij ziet nu en dan wel eens het licht, maar het is slechts als door een reet of een spleet en voor weinige ogenblikken.

Anderen wandelen in het licht van Gods aangezicht en verheugen zich de ganse dag in Zijn Naam.

Ook de verzekering als vrucht van het zaligmakend geloof

Dat het geloof op die wijze, toen de Heidelberger Catechismus opgesteld is, omschreven is, had zijn wijze redenen.

Het pausdom betwist de troostlijke leer van de verzekering der zaligheid. Daarom hebben die geloofshelden zich daartegen verzet en getoond, dat men verzekerd kan zijn, mag, ja moet staan naar verzekerd te worden.

Er is meer dan één verzekering:

* Er is een verzekering in het Voorwerp. Dit noemt Johannes het aannemen van Gods getuigenis, waardoor men verzegelt, dat God waarachtig is (Johannes 3 vers 33).

* Maar dan is er ook nog een verzekering in het onderwerp dat geloofd. Want het is wat anders dat ik weet en geloof, dat er een God en Zaligmaker is, of dat ik geloof, dat Hij mijn God is en dat Hij mijn Zaligmaker is.

Dit is ook weer tweërlei:

Of middelijk, dat ik uit Gods Woord zie wat er getuigd wordt van een erfgenaam der zaligheid en mijn hart daarbij leggende besluit, dat ik het zo bevind. Dus moet ik tot het getal van die behoren. Dit noem ik een recht uitgaande daad der ziel tot God in de oefening van het geloof, wat met veel bedaardheid en stilheid kan geschieden op een verstandige wijze.

Of er is een onmiddelijke verzekering, wanneer God het geloof en de liefde van Zijn volk goedkeurt, Zijn genoegen toont en met wederliefde beantwoordt. Dat is de wederomstuitende daad des geloofs, waardoor God de liefhebbende ziel in liefde omhelst.

Dit is een rechte staat om God te verheerlijken en een vruchtbare baarmoeder van veel deugden.

Hoe is het dan en waar komt het vandaan, dat er zo weinig bemoedigde en verzekerde christenen in onze dagen gevonden worden?

* Het behaagt de Heere om Zijn vrijmacht te tonen in het bedélen van de genade. Het behaagt Hem déze met veel licht en blijdschap te leiden en een ander door veel duisternis en naarheid, zonder dat Hij reden geeft voor al Zijn daden.

Hij wil Zijn volk hierdoor nederig en klein houden, opdat het zich op de ontvangen genade niet verheffe.

* Maar heeft God zulke wijze en heilige redenen, er zijn ook redenen aan de zijde van Gods volk. Ze zijn dikwijls zelf de oorzaak van hun twijfelfmoedigheid.

Omdat zij zich niet genoeg oefenen in de kennis van de waarheden, waardoor ze geen rechte bevattings hebben van het geloof, van de natuur der verzekering en andere waarheden. Daardoor geraken zij in slingeringen.

* Velen geven zich er aan over en worden het klagen gewoon.

* Anderen leven niet ernstig en teder, of nauwgezet in het eenzame voor God.

* Velen leven niet zorgvuldig, niet waakzaam en teder genoeg omtrent de wereld.

Er is dus zoveel aan gelegen om verzekerd te worden, voor een kind van God, daarom hebben ze zich nauwkeurig te beproeven, vooral nu ze weer ten Avondmaal zullen gaan.

Terwijl gij uw hart bereidt om hier met Hem Avondmaal te houden in genade, bereidt Hij u tot het Avondmaal van de bruiloft des Lams in heerlijkheid, waar gij niet meer over dodigheid en lauwheid klagen zult. Maar altijd onder het levendigst gevoel van de Goddelijke liefde, u in Hem zult verlustgen. Amen.

De bovenstaande, zeer beknopte omschrijving, moet voldoende zijn, om de uitbreiding hiervan in 'De Godvruchtige Avondmaalganger' te doorzoeken.

Ook was Immens wel eens gesticht uit een gedicht van Ph. van Sorgen, met betrekking tot het Avondmaal:

Aan een zondares die niet durft naderen tot het Avondmaal

Jezus:

*O twijfelende maagd,
Hoe komt' dat gij vertraagd
Om tot Mij in te komen?
Indien gij zijt belust
Naar vrede troost en rust
Wel, kom dan zonder schromen.*

*O ziel, kom evenwel
Met al dat vuil gestel
Ik zal u wel versieren
Ik zal u leren gaan
Op deze levensbaan
Mijn Geest die zal u stieren.*

*Kom binnen als vriendin
Woon in Mijn huisgezin
O, wil daar veel verkeren
Kom, zet u aan de dis
Daar overvloedig is
Al wat gij mag ontberen.*

*O ziele kom maar naakt
Daar ben Ik mee vermaakt
Ik zal u kleren geven:
Gij moet eerst zijn ontbloot
En aan uzelfen dood
Zo gij met Mij zult leven.*

*Maar ziel, weet dit vooraf
Zo Ik uw lust niet gaf
Wil daarom niet verschrikken
Maar wees hierin verblijd
Dat Ik u op Mijn tijd
Genoegzaam zal verkwikken*

*Hoe zijt gij nog zo schuw
Ik ben geneigd tot uw
En gij dat niet kunt voelen:
Staat maar een weinig stil
En laat uw eigen wil
Niet meer zo driftig woelen.*

Zondares:

*O Heer' ik kan niet staan
Veel minder tot U gaan,
Want ik en heb geen voeten
Mijn ziel is dom en grof
Zij doet niets als in 't stof
Gelijk een mol te wroeten.*

*Hoe zou ik durven Heer'
Die alles nog ontbeer
Ik ben naakt en ellendig
Van alle goed ontbloot
De schaamte maakt mij rood
Uw woorden zijn bestendig.*

*Ik vrees mijn stout bestaan
't Zou mij niet wel vergaan
Met reden mag ik schromen
En Heer' gelijk Gij weet
Ik heb geen bruiloftskleed
Om aan Uw dis te komen.*

*Wel aan dan Heer' ik kom
Ik werd Uw eigendom:
Gij spreekt mij naar het harte
Gij zijt mijn medicijn
Mijn kleed, mijn brood en wijn
Gij stilt en heelt mijn smarte.*

*Ik kom dan op Uw Woord
Tot binnen in de poort
Van Uw paleis, O Heere!
In plaatse van een roe
Reikt mij Uw scepter toe
Zo zal mij niemand deren.*

*Mijn lust, mijn wil, mijn drift
Schenk ik U tot een gift
En komt dit gans verpletten
Ach, was ik niet meer ik,
Maar Heer' Uw wijs beschik
Schrijf ik voortaan geen wetten*

Uit: Bundeltje uitgekijpte geestelijke gezangen

Ph. van Sorgen

Overleden, als theologisch student, op 25 maart 1677.

13 Zoon, vriend en broeder Jakob Hanapier

In het voorgaande is gezien dat P. Immens een nauwe vriendschapsband had met zijn collega Fr. van Houten.

Nu had Van Houten tijdens zijn verblijf in zijn vorige gemeente te De Kaag (bij Leiden) een zestienjarige Franse jongen in huis genomen n.l. Jakob Hanapier.

Nadat Van Houten in 1711 overleden was, nam zijn boezemvriend P. Immens, Jakob in zijn huis.

Jakob is bij hem gebleven totdat hij een beroep naar zijn eerste gemeente had aangenomen.

Wie was die jonge Fransman eigenlijk?

Jacques Hanapier was in 1685 te Nantes geboren. Deze bekende plaats ligt aan de rivier de Loire.

Zijn vader was daar een vooraanstaand koopman, die een handelsbetrekking had in Nederland.

Om zijn zoon later ook in het bedrijf te betrekken had Hanapier besloten hem naar Nederland te zenden om met de taal vertrouwd te worden en tevens daar in de handel opgeleid te worden.

Het was voor hem wel moeilijk om hiertoe te besluiten, want als trouwe zoon van Rome was hij goed op de hoogte dat na het opgeven van het Edict van Nantes in 1685, veel protestanten uit zijn omgeving in Nederland met een bijzondere gastvrijheid waren ontvangen.

Er waren tijdens de regering van Lodewijk XIV wel een half miljoen protestanten naar Holland, Engeland, Duitsland en Zwitserland gevlucht, omdat het leven hun haast onmogelijk gemaakt werd.

Veel getrouwe predikanten stierven op het schavot of werden naar de galeien gezonden. De kinderen werden in de kloosters ondergebracht.

Toch meende Hanapier er goed aan te doen zijn zoon naar dat land, bekend om zijn uitstekende handel, te sturen. Hij probeerde nog om een Hollandse jongen in ruil naar Nantes te krijgen, maar dat mislukte. Zijn jongen, die altijd aan zijn ouders en aan de kerk gehoorzaam was, zou zich niet met ketters ophouden.

Naar Holland

De dertienjarige Jacques kwam na een gevaarvolle zeereis in Holland aan, waar hij door een vriend van zijn vader opgevangen werd, die voor een goed kosthuis te Bodegraven zorgde.

Op school kwam Jacques (nu voortaan Jakob) voor het eerst met de Gereformeerde religie in aanraking.

Nadat hij de taal zich wat eigen gemaakt had, kreeg hij in de middellijke weg het boekje van John Bunyan in handen: "*Eens Christens reize naar de eeuwigheid*". Mede door het lezen van dit boekje en het onderwijs, gingen zijn ogen open voor de Roomse dwalingen.

Het werd voor hem ook onbegrijpelijk waarom de 'kettters' in zijn vaderland zo vreselijk vervolgd werden. Hij zat nu tussen mensen van dezelfde religie, waar hij juist steeds gunstiger indruk van kreeg.

Omdat hij goede vorderingen in de taal maakte, kreeg hij opdracht van zijn vader om zich na bepaalde tijd in de handel te gaan verdiepen.

Zo kwam Jakob als jongste bediende op een handelskantoor te Rotterdam en werd in het huis van de koopman opgenomen. Hij merkte al spoedig op, dat er hier nogal op hem gelet werd, door zijn Roomsgezinde collega's.

Vooral toen er opgemerkt werd dat hij niet in hun kerk gezien werd.

Door het lezen van zijn zelfgekochte Bijbel werd Jakob steeds meer ontdekt aan zijn zonden.

Omdat door anderen opgemerkt werd dat Jakob niet gerust leefde, werd hem aangeraden ook eens mee te gaan naar de kerk waar ds. W. à Brakel, ds. P. Dinant of ds. A. Hellenbroek preekten.

Het was op een zondagmorgen dat hij voor het eerst onder de prediking van ds. à Brakel kwam, waarbij deze preekte uit Psalm 2 over: *"Ik toch heb Mijn Koning gezalft over Sion, den berg Mijner heiligheid."*

Ook ging hij wel naar de Waalse kerk bij ds. D. Superville, waar hij landgenoten vond die naar Rotterdam gevlucht waren.

De moeder van ds. Superville was destijds ook vanuit Frankrijk gekomen.

Strikken gespannen

Spoedig kreeg Jakob nogal wat vrienden die hem zo goed mogelijk hielpen. Maar de vijand zat ook niet stil, want zijn Roomse collega liet hem niet met rust. Het lukte hem om Jakob een keer te verleiden door hem mee te nemen naar de mis. Tijdens deze dienst kreeg Jakob het echter zo bang dat hij de kerk uitvluchtte.

Het kon niet uitblijven dat zijn ouders ook werden ingelicht, dat hun zoon werd ingepalmd door 'kettters'.

Vader Hanapier liet zijn zoon daarom weten dat zijn tijd in Holland haast verstreken was en dat hij naar Frankrijk terug moest komen.

Het laat zich raden hoe moeilijk het nu voor Jakob werd.

Zijn vader had echter niet veel geduld en begon listen te bedenken om hem haastig terug te krijgen.

Op het kantoor waar Jakob werkte, werd hem verzocht een brief te bezorgen bij een schipper, die klaar lag om naar Frankrijk te varen. Door de bijzondere voorzienigheid Gods werd Jakob op het laatst nog gewaarschuwd en is de brief door een vriend bezorgd.

Een andere keer werd hij wéér naar een schip gezonden wat klaar lag voor Frankrijk, maar weer gelukte de list niet.

In deze tijd werd de last die op zijn schouders drukte, waar hij in de Christenreis over gelezen had, steeds zwaarder. Wat hij niet eerder gevoeld had, ging hem nu ook drukken; hij kon voor God niet bestaan met zo'n zondig innerlijk bestaan.

Deze nood dreef hem uit, zodat hij ook de geachte Rotterdamse predikanten opzocht. Die mochten voor hem als een wegwijzer dienen, maar zijn last konden ze niet afnemen.

Ook kreeg hij een ander kosthuis, hij werd bij een godvrezende Franse schoolmeester in het gezin opgenomen.

Dit was voor Jakob een verademing en hij genoot hier ook wat bescherming tegen de aanslagen van ontvoering.

De brieven van zijn ouders bleven ook niet uit.

Zijn hart brak onder de smekingen van zijn moeder om terug te komen.

Maar hij was door lief of leed niet naar huis te krijgen, want hij mocht in deze tijd tot de oprechte keus komen, om als Mozes *'verkiezende liever met het volk Gods kwalijk behandeld te worden, dan voor een tijd de genieting der zonde te hebben'*.

Hij liet dit ook bij zijn ouders weten en deed alle mogelijke moeite om ze te overtuigen van de dwalingen van Rome.

Dit verwekte echter bij vader Hanapier nog meer verzet om zijn zoon met list of geweld naar huis te krijgen.

De strik gebroken

Door iemand die ook uit Frankrijk kwam, maar al jaren in Holland woonde, werd hij op een listige wijze verzocht om een reisje te maken buiten de stad. Het was de bedoeling om hem weer te lokken naar een schip dat klaar lag voor vertrek naar Frankrijk. Op het laatst werd het hem duidelijk wat de bedoeling was en kon hij weer ontsnappen.

Ook nu was het weer volgens Psalm 124 vers 7b: "*De strik is gebroken, en wij zijn ontkomen.*"

Nu ging men tot een andere poging over om Jakob te vangen.

Hij kreeg een verzoek om op het stadhuis van Rotterdam te verschijnen. Hij dacht dat het weer een list kon zijn, maar in overleg met ds. Superville en andere godvrezende vrienden besloot hij toch aan de oproep gehoor te geven. Als het moest wenste hij, als zestienjarige jongen, wel voor koningen verantwoording af te leggen.

De volgende dag werd hij op het stadhuis verwacht.

Toen hij op die dag onderweg was, kwam hij een voor hem onbekende vrouw tegen.

Het was de moeder van ds. Superville, die er op gewezen was, dat er een list beraamd was tegen Jakob. Ze was direct naar de woning van Jakob gegaan om hem op tijd te waarschuwen.

Haar verzuchtingen waren opgeklommen, want ze kende hem niet van gezicht. Maar door een bijzondere besturing werd ze nu getrokken naar een jongen die ze zag lopen. Ze liep naar hem toe en vroeg of hij dezelfde persoon was die de vorige avond bij haar zoon geweest was.

Toen hij dat bekende, liet ze hem weten dat zij zeker wist dat er een listig plan gesmeed was om hem in een val te lokken, om hem naar Frankrijk te brengen.

De jongen twijfelde niet of dit waar was en zal verwonderd geweest zijn over Gods trouwe zorg over hem door ook deze keer weer 'de strik te breken'.

Omdat hij te Rotterdam niet meer veilig was, hebben zijn vrienden contact opgenomen met ds. Fr. van Houten te De Kaag (bij Leiden). Deze heeft Jakob, op zestienjarige leeftijd, als een zoon in zijn huis opgenomen.

Intussen had de vijand vernomen dat Jakob uit Rotterdam vertrokken was en werd er bij het stadsbestuur een klacht ingediend, dat er in Holland Franse kinderen ontvoerd werden.

Na onderzoek bleek dat het voor Jakob alleen maar mogelijk was om hier te blijven, wanneer hij bij het stadsbestuur van Den Haag openlijk het gereformeerde geloof beled en daarvoor bescherming vroeg bij de overheid.

Dit was dezelfde bescherming die in die tijd de Franse hugenoten kregen.

Vrijmoedig heeft Jakob toen voor de overheden zijn geloof beleden en de gevraagde bescherming van hen verkregen.

Naar Middelburg

Het daarop volgende jaar is Fr. van Houten naar Middelburg verhuisd.

In deze plaats won Jakob al snel de achting van het volk. Vooral toen ds. Van Houten enkele jaren daarna een half jaar ziek was, was Jakob hem tot een bijzondere hulp.

In deze tijd dicteerde de predikant zijn gedichten aan Jakob, die later werden uitgegeven.

Ook werd in die tijd bij Jakob de roeping geboren tot het predikambt. Daarom is Jakob van 1707 tot 1710 naar Leiden gegaan om op de Hogeschool zijn opleiding te krijgen.

Na zijn terugkomst was de gezondheid van zijn pleegvader sterk verminderd. Deze hoopte echter zijn zoon nog te horen preken: "*Ik verlang, om mynen Jakob noch eens*

op den preekstoel te zien, want ik geloof, dat hy een Boanerges, een donderzoon zyn zal."

Deze begeerte werd echter niet vervuld, daar Fr. van Houten op 2 april 1711 overleden is. Dit was voor Jakob een reden om hem met veel droefheid na te staren en te roepen: "*Mijn vader, mijn vader, wagen Israëls en zijn ruiteren.*"

Direct daarna werd hij met liefde in het gezin van ds. P. Immens opgenomen.

Als predikant

Nadat Jakob in juli voor de classis Walcheren examen afgelegd had, heeft hij in het begin van 1712 een beroep naar Kapelle (bij Goes) aangenomen. Hij werd in mei door ds. P. Immens bevestigd en deed vervolgens te Kapelle zijn intrede.

In deze plaats is ds. Jakob Hanapier getrouwd met Sara Strijpe en uit het huwelijk zijn later twee zonen en één dochter geboren.

Op 3 december 1713 preekte hij zijn afscheid reeds, om op 10 december zijn intrede te doen te 's-Gravendeel.

De tekst waarmee hij zich aan de nieuwe gemeente verbond, was uit Psalm 34 vers 12; "*Komt, gij kinderen, hoort naar mij, ik zal u des HEEREN vreze leren.*"

In deze gemeente is hij tot zijn overlijden gebleven.

Hij heeft twee geestelijke oogstijden meegemaakt. Velen werden er daar getrokken uit de duisternis tot het licht.

Met regelmaat was er nog contact met vrienden uit Middelburg. Uit deze contacten is waarschijnlijk ook de kennismaking van P.M. de Lichte met Hanapiers dochter Pieterella Davida voortgekomen. Deze zijn op 11 maart 1747 in het huwelijk getreden.

Nadat Hanapier in mei 1751 nog in Middelburg is geweest, o.a. bij Jac. Willemsen, werd hij begin juni ziek.

Reeds op 12 juni is hij op 66-jarige leeftijd overleden.

Te Middelburg heeft hij nog verteld dat hij enkele weken daarvoor bijzonder opgewekt werd tijdens een preek in de gemeente van Sluis. Die preek werd zijn zwanenzang.

Zijn sterfbed was een preekstoel, waar de vorst der duisternis ook nog een poging deed om op hem aan te vallen.

Echter op zijn uitroep: "*Michaël! Michaël! (de Vorst van het heir des hemels)*", moest hij van hem wijken en heeft Jakob Hanapier aan het eind van de strijd de kroon ontvangen.

Zijn jongste zoon is hetzelfde jaar ook predikant geworden.

Ds. Hanapier was tijdens zijn 39-jarige predikdienst niet iemand die op de voorgrond trad, maar zijn arbeid werd wel rijk gezege.

In 1746 is er een boekje van hem uitgegeven met een drietal preken.

De aanleiding was een door Hanapier gehouden preek te Rotterdam tijdens de opening van de synode van Zuid-Holland op 5 juli 1746.

Voorin het boekje staat een gedicht van zijn schoonzoon P.M. de Lichte.

14 Een godgeheiligd zaad, C.C. Winckelman

Zoals reeds vermeld is, waren er in de tweede helft van de zestiende eeuw vanuit Zuid-Nederland (België) veel verdrukke protestanten naar Zeeland gevlucht.

Zo was vanuit Brugge het gezin van J.J. Winckelman ook naar Vlissingen gekomen.

Door een goede ontwikkeling kregen ze in de stad Vlissingen spoedig hoge achting.

De naam van Winckelman kwam later voor onder de burgemeesters van die stad. Zelfs in verschillende generaties.

Enkele jaren voor de komst van P. Immens naar Middelburg werd er in het burgemeestersgezin in Vlissingen bij Mr. Jacob Winckelman en Maria Elizabeth Sterthemius weer een dochter geboren. Dit was in 1692. Haar naam werd Cornelia Constantia (haar bekering en sterfbed volgt nog).

Het gezin waar ze geboren werd stond hoog aangeschreven, want naast het burgemeesterschap van Mr. Winckelman was hij ook gecommiteerde in de Raad ter Admiraliteit van Zeeland en bewindvoerder van de Geöctroieerde Oost-Indische Compagnie.

Uit het eerste huwelijk van Mr. Winckelman was een zoon en een dochter geboren.

Uit het tweede huwelijk een zoon en vijf dochters, waarvan de op één na jongste Cornelia Constantia was.

De kinderen kregen een voorbeeldige opvoeding. Verschillenden uit dit gezin werden begiftigd met het leven der genade.

De oudste dochter, Anna Jacoba, trouwde met een predikant, Martinus Bosschaert. Na IJzendijke verhuisden ze naar Dordrecht.

Vóór de geboorte van het laatste dochtertje Jacoba Petronella is Mr. Winckelman na een ziekte van enkele dagen, op 15 februari 1696, reeds overleden.

De weduwe met acht kinderen is later naar Middelburg verhuisd. Ook was de familie regelmatig te Oostkapelle op hun buitenverblijf, het Middenhof.

Dit buitenverblijf was eigendom van de familie Sterthemius, dus van de weduwe Winckelman.

Nog liever waren ze in Middelburg, omdat hier hun predikanten en vrienden woonden.

Met regelmaat kwamen de vrienden op het Middenhof op bezoek.

Toen Pieter Boddaert daar op bezoek geweest was, pakte hij zijn pen en schreef een gedicht. Enkele strofen volgen.

Aan het zanglievende gezelschap op het Middenhof

*Zoet gezelschap dat met vreugd
U in 's Heeren lof verheugt
En met keur van heilige zangen
't Hart omhoog beurt, 'k voel uw toon
Houd myn oor en ziel gevangen,
Zulk een zoetheid ongewoon.*

*Liefelyke bezigheid,
Die alom een glans verspreid
't Middenhof, door uw gezangen
Schoner leert ons meer en meer
Naar het Opperhof verlangen
Om te wezen by den Heer.*

*Zoet gezelschap laat die Zoon
't Voorwerp zyn van onzen toon.
Jezus, Die voor ons gestorven
Is, en met Zyn dierbaar bloed
't Eeuwig heil ons heeft verworven
Hart en tong ontvonken moet.*

Cornelia Constantia was uit het laatste huwelijk geboren.

Tijdens de ziekte en het overlijden van de 24-jarige Cornelia is gebleken wat de predikanten en vrienden voor haar betekenden.

Omdat P. Immens het leven van Cornelia van dichtbij kende en haar aangrijpend sterfbed meegemaakt heeft, kon hij een schriftelijk getuigenis hiervan afleggen.

Hij heeft dit gedaan in de vorm van een brief, gericht aan haar zwager Martinus Bosschaert, die predikant te Dordrecht was. Hij was getrouwd met de oudste zus Anna Jacoba Winckelman.

Deze brief is later in een geschrift uitgegeven.

Het overlijden van Cornelia Constantia Winckelman

Hoewel Cornelia van geen geringe afkomst was, was ze toch zeer bescheiden. Ze was erg stil en wanneer ze sprak, kwam er altijd een blos op haar gezicht.

Op de leeftijd van zestien jaar, in 1710, was Cornelia bij haar oudste zus in Dordrecht. Ze ging daar naar de kerk waar haar zwager sprak over de bekende woorden uit Johannes 3 vers 5: "*Voorwaar, voorwaar zeg Ik u, zo iemand niet geboren wordt uit water en Geest, hij kan in het Koninkrijk Gods niet ingaan.*"

Hieronder werd ze door een pijl in het hart getroffen.

Kort daarna hoorde ze in Dordrecht J.v.D. spreken over de manier hoe Christus in het evangelie voorgesteld wordt aan de grootste der zondaren.

Maar haar eigen zonden beklemden haar zodanig, dat ze niet kon doorbreken en veel in vertwijfeling leefde.

Toch zei ze zelf later, dat ze zich in het verborgene van toenaf wel honderdmaal aan de Heere Jezus heeft opgedragen, met opzegging van de dienst der zonde, van de wereld en de satan. Ze kon voor de mensen niet uitkomen.

In de zomer van 1715 was Cornelia al niet in orde. Ze kreeg met regelmaat hoge koorts.

In het najaar kreeg ze aan haar linker been, waar een gezwel zichtbaar was, een open plek wat steeds verder uitbreidde.

Na ongeveer zes weken begon haar been weer wat te genezen, zodat ze ook weer in de kerk gezien werd.

Op zaterdag 11 januari had ze het voornemen om de andere dag naar de kerk te gaan. Echter liet haar been het niet toe de afstand te lopen. Die zondagmorgen kreeg ze weer koorts, wat tot haar sterven niet meer weggegaan is.

Cornelia werd die dag ernstig gedrongen door middel van het gebed de Heere te vragen. Dit werd door een ander beluisterd.

Toen haar gevraagd werd of ze die middag mee naar de kerk kon gaan, was haar antwoord: "*Het is mij thuis ook goed geweest.*"

De indruk dat ze moest sterven werd steeds groter bij haar. Het overige van die zondag en de andere dag was ze erg stil.

Dinsdag 14 januari

's Dinsdags was het de begeerte van Cornelia om ds. Immens te mogen spreken. Toen hij dezelfde dag nog kwam, zei ze met een zeer zachte stem tot hem: *"Ik heb van mijzelf niet durven spreken, maar ik denk te zullen sterven; daarom wil ik mijn staat en zielsgestalte eens voor u openleggen. Ik verzoek dat u me trouw en naar Gods Woord behandelt. O! ik schrik er van mij te bedriegen; wat zou het zijn om te sterven en bedrogen uit te komen!"*

Hierop vertelde ze wat haar verschillende jaren geleden te Dordrecht overkomen was. Maar ook dat ze daarna niet kon uitkomen, ziende op haarzelf en op anderen die wél doorbraken in de genade. Hoewel ze toch moest bekennen ontdekt te zijn aan de boosheid van haar hart en de dierbaarheid van de Heere Jezus; dikwijls heeft ze gestaan om haar hand in Zijn hand te mogen leggen, in geloof en liefde.

Ze vervolgde: *"En zo ik dacht in oprechtheid, (de Heere is mijn getuige) met zeggen, met schrijven, ja met zweren dat ik de Zijne wilde zijn. Maar altijd als ik op het punt stond, was ik bedeesd, zodat ik nooit het besluit voor mezelf heb kunnen opmaken, met blijdschap."*

Cornelia vertelde nog verkwikt te zijn tijdens de laatste voorbereiding van ds. Immens voor het Heilig Avondmaal, handelend over de natuur van het geloof.

Ze was na haar thuiskomst toen op een stoel gaan zitten en met tranen dankte ze God, dat ze zo bemoedigd was.

Dit was ook geweest op het gezelschap van 10 januari, bij ds. Immens thuis.

Ze was werkzaam geworden om de persoon van de Heere Jezus, zich aan Hem opdragende, om het in Zijn lijden alleen te zoeken.

Toch voelde ze daarna weer dezelfde vertwijfelingen, doordat ze zich zo zondig gevoelde. Ze was nog zo bang voor bedrog.

Ze verzocht die avond ds. Immens voor haar te willen bidden.

Na het gebed haakte hij op het voorgaande gesprek in door te zeggen: *"Al hebt ge u nog nooit aan Jezus overgegeven zoals ge wel wilt en zoals het moest zijn, dat ze toch een welgevallen vond in de weg die God houdt om zondaren zalig te maken en te behouden."*

Woensdag 15 januari

De andere dag zei Cornelia tot een van haar zusters: *"Ik zal zeker sterven en daarom wil ik graag ds. De Frein nog eens zien en spreken. Ik heb voor hem altijd veel liefde gehad."*

Toen hij op hun verzoek langs kwam, vond hij haar zwak en met hoge koorts, zodat ze maar weinig sprak. Ze sprak alleen van haar eerste overtuiging en hoe ze vervolgens opgewekt werd om zichzelf aan God over te geven. Tevens vertelde ze nooit te hebben durven geloven, dat God Zijn genadewerk in haar ziel gelegd had.

Diezelfde middag kwam ds. Immens ook weer even langs. Ze was nog in dezelfde gestalte, met meer indruk van te moeten sterven, maar ook dat ze het op hope tegen hope op de Heere Jezus en Zijn verdiensten zou wagen.

Ze durfde Gods werk aan haar ziel niet meer te ontkennen, hoewel ze niet kon begrijpen, dat de Heere op zó een kon neer te zien.

Na het gebed bedankte ze ds. Immens, omdat hij haar innerlijke gestalte zo levendig had uitgedrukt.

Later zei ze tegen haar zusters dat de Heere onder dit gebed haar hart enige zekerheid van Zijn liefde had gegeven, zodat ze in plaats van angst voor de dood, nu meer een verlangen had.

's Avonds zei Cornelia: *"Indien de Heere mij weg zal halen, zo begeer ik dat Hij mij zal verwaardigen een tong en een hart te geven, om te verkondigen hoe goed de Heere is voor degenen die Hem zoeken."*

Donderdag 16 januari

Die nacht en de volgende dag heeft ze van zwakheid door de neusbloedingen stil gelegen en weinig gesproken.

's Avond voelde ze zich wat krachtiger en begon wat meer te spreken. Ja, de Heere heeft haar begeerte vervuld: *"Ik heb geloofd en daarom heb ik gesproken"* en haar een sprekende mond gegeven om ieder die bij haar kwam een bescheiden deel te geven.

Vooraf Cornelia's enige, lieve broer Jacob heeft ze met veel ontroering, met de innigste woorden aangesproken over zijn eeuwig welzijn.

De hele nacht door is ze zo bezig geweest tegen enkelen die bij haar waren, want de Heere overstroomde haar met Zijn liefde.

Vrijdag 17 januari

Om half zeven liet Cornelia weten graag ds. Immens te spreken. Nog hetzelfde uur kwam hij bij haar.

Ze zei: *"Mijn begeerte is groot om u te zien, want mijn zwakheid neemt toe en ik ga sterven. De Heere heeft me nu helder en levendig doen zien en overreed, wat Hij door genade aan mij gewerkt heeft en dat dit daden van het geloof zijn."*

Ik kan nu niet meer twijfelen over mijn gelovig uitgaan naar God en Christus, dat is mij nu zeker. De Heere Jezus heeft mij nu ook nader in Zijn liefde omhelsd.

Ik heb Hem deze nacht in de geest met zoveel aandoening zien hangen aan het kruis, met uitgebreide armen, mij toeroepende: "Wend u naar Mij toe!" Ik ben toen met open armen naar Hem toegelopen en heb Hem omhelsd, met al de krachten van mijn ziel. Hij heeft mij opgenomen in Zijn armen, zeggende: "Dochter! Zijt goedsmoeds, uw zonden zijn u vergeven."

Hij heeft me Zijn dierbare liefde doen proeven en smaken. O! en dat aan mij, aan mij zo te doen."

Verder vertelde ze diezelfde nacht er nauwelijks meer aan getwijfeld te hebben dat ze zou sterven, maar het was of tegen haar gezegd werd: *"De Drieënige God, de heilige engelen en Gods volk zullen op u zien. Hierom heb Ik u getroost, of ge wel gehard en moedig de dood onder ogen zult zien en tot het einde getrouw zult blijven."*

Na het gebed van de leraar zei Cornelia op een rustige manier, dat ze de vrienden van het gezelschap nog wel eens zou willen zien. Ze wilde afscheid nemen, omdat ze daar altijd zo graag aanwezig was.

Verder was ze er verwonderd over dat ze altijd zo met een zwijgende mond overal geweest was en nu het sterven zou worden, werd haar mond geopend. Ze wenste dat dit mocht zijn tot overtuiging van onbekeerden of tot bemoediging van de kleinen, zoals zij.

Het overige van die dag sprak ze ieder aan die bij haar kwam. Ze begon bij de dienstboden. Vooraf degenen die geen begeerte hadden in de waarheid onderwezen te worden sprak ze aan. Daarbij wenste ze dat het woord van de apostel: *"Dat God met vlammend vuur wraak zal doen over degenen die Hem niet kennen"*, nog dienstbaar mocht zijn.

Tot sommigen die hierdoor tranen lieten zien, zei ze dat ze die tranen beter in het verborgene kunnen laten lopen.

Er kwamen die dag wel vijftien vrienden, die ze allemaal naar persoonlijke gesteldheid aansprak.

Tot het volk van God sprak Cornelia bemoedigend, dat het afscheid maar voor een korte tijd was en dat de Heere voor hen in de tijd tot een Zon en Schild mocht wezen. En zo Hij nog wat zou vertoeven: "... *Hij zal gewisselijk komen en niet achterblijven.*" Tot de mensen die wel eens overtuigd waren, zei ze: "*Ach, blus dat vonkje toch niet uit, dat God in u gelegd heeft, maar wek het liever op, zodat het een vlam mag worden en bid dat God het mag voortzetten. Hink niet langer op twee gedachten, maar kies God tot uw deel.*"

Hij is het zo waard om gediend te worden en er is zoveel beminnelijkheid, troost en blijdschap in Zijn dienst, dat u het nooit zult beklagen. De Heere Jezus is gewillig zo u maar in waarheid tot Hem komt. Leg u maar als een ellendige voor de Heere neer en zeg: ik ben niet in staat om te bidden."

Ook wanneer er mensen met kinderen kwamen, sprak Cornelia de ouders en kinderen indringend aan. Meestal eindigde ze met de woorden: "*Denk dat dit van een stervende mond gezegd wordt.*"

Na dit alles gezegd te hebben was ze wat stil. Daarna zei ze: "*Ik heb mijn ziel in de hand van Jezus bevolen en het is of er daarna een heel andere gedaante over mijn lichaam gekomen is.*"

Ze heeft toen afscheid genomen van haar moeder en zusters en heeft ze allen gezegend en getuigde van haar blijdschap en verlangen om in de onmiddellijke gemeenschap van God te mogen leven.

In de loop van de middag en avond sprak ze niet veel en was ze schijnbaar wat afwezig. Toch bleek dan later dat ze alles gehoord had, maar ze zei dat het was alsof ze een hoge berg moest beklimmen, wat ze niet kon. Maar de Heere Jezus vatte haar rechterhand en de Geest ondersteunde haar als van onder eeuwige armen.

Die nacht bleef ze in hetzelfde verlangen.

Zaterdag 18 januari

Op de volgende dag, zaterdagmorgen, liet Cornelia weten te begeren dat ds. Immens en ds. De Frein voor haar de volgende dag zouden bidden in de kerk, opdat het bekend zou worden wat God aan zo een ellendig zondaar doet, tot roem van vrije genade.

Het overige van deze dag heeft ze stil gelegen tot 's avonds ds. Immens weer kwam. Ze gevoelde zich wat beter, wat de predikant deed zeggen: "*Als God u weer eens van de ziekte herstelde?*" Ze antwoordde: "*Ik geloof het niet, maar als het zo was, ik verwacht dan Gods genade, dat Die mij zal bekwaam maken.*"

Bij zijn vertrek vroeg ze: "*Spreek ik niet te hoog van mijzelf?*" Ze gaf echter zelf antwoord dat het niet van haar, maar tot roem van Gods genade over haar was.

Vervolgens vroeg ze ds. Immens of ze haar afscheid van hem wel genomen had. Ze bedankte hem voor al de liefde bewezen en wenste hem alle goeds toe en dat zijn kinderen een zaad mogen zijn dat de Heere gezegend heeft en dat hij door hun bekering nog verblijd mocht worden.

Ze vervolgde dat God zijn dienst wilde zegenen aan goddelozen en vromen en ze zei: "*Als gij eens op uw sterfbed zult liggen, dat de Heere u dan zal willen verkwikken.*"

Dit was het laatste wat Cornelia tegen de predikant gesproken heeft.

Die nacht werd ze om drie uur wakker en begrijpende dat het nog vroeg was zei ze: "*Ik ga nog wat slapen en zal mij in de armen van mijn Jezus neerleggen.*"

Zondag 19 januari

Om zeven uur werd Cornelia weer wakker en verzocht direct een briefje naar ds. Immens te laten brengen met het verzoek in de kerk voor haar te bidden.

Daarna bleef ze lange tijd praten, beginnende vanaf haar eerste overtuiging. Maar ook nog klagende dat in die tijd en daarna haar mond altijd zo gesloten bleef, dikwijls uit vrees voor de mensen om geen verkeerde indruk te wekken.

Ook beklaagde ze zich zo dikwijls traag en dodig in het gebed te zijn geweest. Ze zei ook: "*Wat heb ik reden om opnieuw om verzoening te bidden over mijn bidden.*"

Ze herinnerde dat de vorige zomer veel in haar leefde het versje van Van Lodenstein:

*Ach Heere Jezus, trek Gij 't harte,
Dat U toegenegen is, enz.*

*Hoe hijgt mijn ziel amechtig moe,
Van 't eind en vruchtloos zoeken, enz.*

Verder riep ze zelf met veel nadruk uit:

*"Ik roep verbaasd, mijn Bruidegom!
Mijn lieve Jezus! ach waarom
Slaat Gij 't oog van Uw goedigheid
Op mijn geringe dienstbaarheid?
Uw dienstmaagd is niet waard de schoen
Van uwe knechten los te doen.
Zie Gij op mij, o Heer Uw maagd
't Geschiedt dan als Uw woord gewaagd."*

Toen men haar vertelde dat ze nu nabij gekomen was en dat de Heere Jezus gereed stond om haar tot Zich te nemen, riep ze in verwondering uit: "*O, wat zal dat zijn, een kostelijke paarl in de hand van de Heere Jezus te zijn, waar Hij van zegt dat de kostelijke kinderen Sions gerekend worden tot Zijn schatten. Ja, onder hen te mogen zijn, die hun kroon werpen voor de voeten van het Lam en dan de Koning te mogen zien in Zijn schoonheid.*

Ik heb het niet eerder durven zeggen, maar Hij is de mijne en ik ben de Zijne. En dat voor zo'n ongelukkig schepsel als ik ben."

Zo ging Cornelia steeds door om God groot te maken:

*Help hemel, aarde help!
Help zon, maan, sterren help,
Eer 't hart mij overstelpt.
Help geesten van hierboven
Hem met verwond'ring loven
En zeg de trouwen mijn,
Dat mijn hart voor Hem zal zijn.*

*Leef, leef dan Koning levet.
En in en door mij zwevet;
Ai, dood al wat mij smart,
Door Jezus' offerande,
Door Jezus' liefdebanden.
O harte van mijn hart.*

Verder zei ze met Van Lodenstein:

*Ach, dat aller mensen tongen,
 Aller eng'len wakkerheid,
 Samen spanden, samen zongen
 Jezus' lof en heerlijkheid.
 Waakt op hart, mond en hand,
 Waakt op mijn cyter! want
 Jezus is te loven, loven, loven.
 Waakt al op, hier is stof,
 Zingt zonder einde Jezus' lof.*

Daarna zong ze uit een innerlijke begeerte Psalm 42 vers 1:

*Als een hert gejaagd, o Heere!
 Dat verse water begeert;
 Alzo dorst mijn ziel ook zeere
 Naar U mijn God hoog geëerd;
 En spreekt bij haar met geklag;
 O Heer, wanneer komt die dag,
 Dat ik toch bij U zal wezen
 En zien Uw aanschijn geprezen?*

Toen begon ze met vers 3:
*Waarom wilt gij u zo kwellen,
 En beroert zijn, o ziel mijn?*

Aan haar werd gevraagd of haar ziel beroerd was, waarop ze antwoordde: "*O neen, maar telkens komen die gedachten in mij op, of ik me kan bedriegen. Maar ik houd mij aan de Heere Jezus vast, ik zal mij om Hem heen slingeren, want ik heb de vijand van de hand gewezen. Hij zal mij uit de hand van Hem niet rukken, want God is getrouw. Er staat zo nadrukkelijk in Psalm 84:*

*Want onz' God is vriend'lijk en goed,
 Een zon en schild tot ons behoed.
 Die ons geeft eer ende genade;
 Die den vromen in genen nood
 Verlaten zal tot in den dood,
 Geen ding ontbreekt hem vroeg noch spade,
 Zalig is hij, die op Hem bouwt,
 En Hem van harte gans vertrouwt.*

Nu bevind ik wat het zeggen wil, als het hart en het vlees bezwijkt; nu is God de Rotssteen van mijn hart en mijn Deel in eeuwigheid. Nu kan ik zeggen: De Heere is mijn Deel, zegt mijne ziel, daarom zal ik hopen. Ach, was ik maar voor de troon.

*O eeuwigheid kom ras,
 Ach, dat ik bij u was,
 'k Zucht naar u onverdroten.
 Hoe is't, o eeuwigheid,
 Dat gij zo wenselijk zijt,
 Al zijt gij nooit genoten.*

*Daar zullen w' eeuwig zijn,
In 't Bruidegoms aanschijn,
En hebben vrij genieten.
En na een eeuwig zien
Zal ons het eeuwig zien
Van Hem, nog niet verdrieten.*

Ik zal haast daar wezen, ik zie de hemelen geopend en de Heere Jezus staan aan de rechterhand Gods. Ik zie de engelen al gereed staan, om te wachten op een wenk van Hem, om mijn ziel te brengen in de hemel.

Ik kan nu zeggen met de oude Th. à Brakel: Het is of ik het gejuich en het gezang van de gezaligden voor de troon al hoor.

*"Daar is ellend' noch zonde meer,
Allen is alles in de Heer'
Voor Zijne hemelingen;
Die eeuwig voor Zijn troon,
Met een volmaakte hemeltoon,
Halleluja staan te zingen."*

Nadat Cornelia enige tijd stil gelegen had zei ze zacht: "Wat werd de Heere Jezus, na Zijn hemelvaart, in de hemel met veel gejuich en blijdschap verwelkomd. De discipelen zagen Hem na, zolang ze konden, totdat er een wolk tussenbeide kwam, die hen dit belette, zodat ze Hem niet meer konden zien.

Ik zal nu binnenkort ook naar de hemel gaan, maar vóór ik daar kom, zal er nog een wolk tussen komen, mijn verstand zal bedwelmd worden en mijn wil zal niet meer zo werkzaam zijn als voorheen. Mijn hartstochten zullen zich niet meer zo kunnen bewegen, maar dan zal ik haast opgenomen worden.

Dan zal ik ook door de Heere Jezus verwelkomd worden en bij Hem zijn."

Zij verzocht om Openbaring 22 te lezen en zei dat ze vervuld was met een onuitsprekelijke vreugde, zodat ze begeerde dat anderen ook met haar de Heere zouden loven.

Voorals vers 3b en 4: "... en Zijn dienstknechten zullen Hem dienen, En zullen Zijn aangezicht zien, en Zijn Naam zal op hun voorhoofden zijn."

Toen vervolgde ze: "Wat zal het zijn als mijn ogen de Heere Jezus zullen zien en mijn mond, die zo lang was gesloten, des Heeren lof eeuwig zal verkondigen. Want ik weet: mijn Verlosser leeft en Hij zal de laatste over het stof opstaan; En als zij na mijn huid dit doorknaagd zullen hebben, zal ik uit mijn vlees God aanschouwen; Denwelke ik voor mij aanschouwen zal, en mijn ogen zien zullen, en niet een vreemde; mijn nieren verlangen zeer in mijn schoot.

Nu doet de Heere mij zien dat er niet één belofte in de Bijbel is, of ze is voor mij.

Wat is de waarheid toch dierbaar. Hoe veilig kan men daar op rusten! Wat moet ik toch verwonderd wezen over 's Heeren goedertierenheid over mij, dat ik in een land geboren ben, waar het zuivere licht van het evangelie is opgegaan.

Ook dat ik verwaardigd ben om het zuivere evangelie te mogen leren kennen, maar ook dat God mij dit zo levendig doet ondervinden, tot blijdschap en troost voor mijn ziel.

Nu kan ik ook zeggen met de eerste vraag van de Catechismus, dat dit mijn troost is in leven en sterven: het eigendom van de Heere Jezus te zijn.

Nu ondervind ik wat een verschil het is, de waarheid te kennen of die te ondervinden dat elk woord van de Bijbel met gewicht op mijn hart komt."

Als ze wat te eten of te drinken kreeg, gebruikte ze dit met dankzegging, dat God haar in Zijn liefde zoveel gaf boven anderen. Maar in Christus had ze hier een heilig recht op.

Na negen uur op die zondagmorgen lag Cornelia stil in bed zonder te spreken, maar wel helder bij haar verstand. Soms lag ze te huilen van een sterk verlangen naar de eeuwigheid.

Op de vraag of ze soms enige benauwdheid gevoelde, schudde ze haar hoofd.

Na de kerkdienst kwam ds. De Frein bij haar, maar ze bleef sprakeloos. Na een gebed te hebben gedaan als voor iemand, die ontbonden wenste te zijn en bij Christus te wezen, is hij weer vertrokken.

Korte tijd na zijn vertrek begon ze weer, als met nieuwe kracht, te spreken. Weer over haar sterk verlangen.

Wanneer ze nog wat zou moeten blijven, zou ze niet weten hoe ze moest leven. Maar ze kon met de apostel zeggen: *"Ja gewisselijk, ik acht ook alle dingen schade te zijn, om de uitnemendheid der kennis van Jezus Christus mijn Heere."*

Verder sprak Cornelia nog, dat ze nooit in haar gezonde dagen had durven zeggen: *"Want ik weet, Wien ik geloofd heb, maar dat ik nu ook kan zeggen: en ik ben verzekerd, dat Hij machtig is mijn pand, bij Hem weggelegd, te bewaren tot die dag."*

Ze zei ook: *"Dood, waar is uw prikkel? Hel, waar is uw overwinning? Daar staat nadrukkelijk in Psalm 116 vers 15: Kostelijk is in de ogen des Heeren de dood Zijner gunstgenoten. En volgens 2 Korinthe 5 vers 1: Want wij weten dat, zo ons aardse huis dezes tabernakels gebroken wordt, wij een gebouw van God hebben, een huis niet met handen gemaakt, maar eeuwig, in de hemelen. O, de Heere Jezus zal voor mijn stof zorg dragen, niet één beentje of stofje zal er verloren gaan."*

Iedereen die bij haar kwam, heeft ze met ernst aangesproken en verteld op welke gronden zij naar de eeuwigheid ging.

Ze bekende dat dit alleen door vrije genade en het bloed van de Heere Jezus was.

Dat bij Hem een volheid is, een algenoegzaamheid, maar ook een bereidwilligheid om zondaren aan te nemen. Ze wekte er toe op om zich als een ellendige aan Hem over te geven.

Ze was vol erkenning over Gods goedertierenheid in alles en dat ze zo bemoedigd de dood onder ogen mocht zien, zodat ze met Van Lodenstein kon zeggen:

*Want in den dood, den bangsten nood,
Is Godes Zoon het leven,
Wij steken het hoofd ter kerker uit,
Om boven het zwerk te zweven.
Met U leve ik, met U zweve ik,
Jezus door het goed en kwaad;
Met U sterve ik, met U erve ik,
Dat bij U te wachten staat.*

Cornelia noemde nog enkele teksten op zoals Psalm 23 vers 4: *"Al ging ik ook in een dal der schaduw des doods, ik zou geen kwaad vrezen."* En Psalm 84 vers 7: *"Als zij door het dal der moerbeziebomen doorgaan, stellen zij Hem tot een Fontein."*

Ook liet ze voorlezen uit de gedichten van Fr. van Houten:

*Zou deze keus mij ooit berouwen?
 Neen, neen, 'k wil op deze Rotssteen bouwen;
 't Eeuwig verbond
 Blijft al de grond
 Van mijn vertrouwen
 Dat eer ik was, onwrikbaar stond.*

Ze had veel indrukken over het werk der verlossing vanuit de eeuwigheid, door een Drieënig God.

*'k Was nog niet en 'k was verloren, (enz.)
 Toen het over de gemeenschap met Jezus ging, zei ze:
 Hier en komen geen onvromen
 Hier en komt geen vrome bij;
 Groot noch kleine, maar alleine
 Ik, en Heere Jezus, Gij.*

Na geruime tijd stil te hebben gelegen, begon ze zachtjes in zichzelf te spreken. Met haar ogen naar de hemel gericht, stak ze haar beide armen van verlangen naar boven en zei: *"Zie daar, Heere Jezus mijn rechterhand, vat me bij deze en geleidt me tot de Troon en breng mij over de dood. Ach, ik kan niet langer leven; mijn hart vliegt als het ware uit mijn lichaam van verlangen om bij U te zijn."*

*Hoog omhoog, mijn ziel naar boven,
 Hier beneden is het niet,
 't Rechte leven, lieven, loven,
 Is maar daar, waar men Jezus ziet.*

Cornelia vervolgde: *"Ach, Heere Jezus! kom toch, stel niet langer uit, ik schrei van verlangen. Weg wereld en zonde, hier in het nieuwe Jeruzalem komt niet dat onrein is. Zou ik dat heilige willen ontreinigen? Nee, de zonde zal voor eeuwig buiten blijven; geloof en hoop zullen mij geleiden tot aan de poort van scheiden. Daar zal de liefde volmaakt worden.*

Och mijn Zielevriend, mijn volle Jezus, mijn Bruidegom, kom toch om mij over te brengen in Uw zalige gemeenschap.

Maar behaagt het U het nog wat uit te stellen, ik wil mij aan U onderwerpen; zou ik mijn Vader ongehoorzaam zijn? O neen!"

Daarna zweeg ze voor een korte tijd en was het of haar ziel opgetrokken was en met zachte stem sprak ze: *"Daar komen ze, daar is mijn Bruidegom. Ik zie de hemelen als geopend en Jezus staan aan de rechterhand Gods."*

Hoewel ze niet kon rijmen, begon ze nu in rijm op te zeggen, waar maar enkele gedeelten van opgeschreven konden worden.

Het was alsof ze toen tot de Heere Jezus sprak: *"Heere Jezus, nu ben ik voor de troon, leer mij het hemelse lied.*

*Die Jezus nimmer dient, die mag ook hier niet komen,
 De plaats is al te schoon, zij is maar voor de vromen.
 God Zelf door Zijnen Geest moet 't harte daartoe trekken,
 En die dat ondervindt, dat kan hem dan opwekken.*

*Daar zal geen staf noch schoe daarboven wezen meer,
 Voor die eens staan voor 't aanschijn van de Heer;
 De Heere ziet en kent wat ik heb ondervonden,
 Nu heb ik ook een kleed tot dekking van mijn zonden.
 Maar klederen des heils moet ik nog hebben aan,*

*Als ik tot voor de Troon in heerlijkheid zal gaan.
 Dan zal ik ook dat woord uit Jezus mond eens horen,
 Gij zijt getrouw geweest, kom hier Mijn uitverkoren,
 Gij hebt ten einde toe gestreden uwe strijd,
 Ontvang nu ook de kroon, die Ik u heb bereid.
 Daar zijt Gij Jezus, naakt en bloot,
 Voor al de zondaars klein en groot.*

*Er komen er weinig, die Gij zo begroet,
 Maar mij komt Gij voor, met genade ontmoet.
 Ach, Heere Jezus lief, zo Gij komen zult,
 Ach, Jezus kom ras, ik wacht met geduld.
 Hoe komt het, dat Gij me zo houdt uit de hemel?
 Ik kan hier niet langer in 't aardse gewemel.
 Toen was het of Cornelia geantwoord werd:
 Neen, Mijn kind, gij moet hier nog leren
 Dat ge Mij nu dienen moet,
 Dan zult ge met Mij verkeren,
 Want Ik ben altijd uw hoogste goed.*

*Daarop vervolgde ze:
 Ach, mocht nu deze strijd toch eens ten einde zijn!
 Wel Jezus lief, ai sla Uw oog ook eens op mijn,
 Daar Jezus zo een schaar' ten hemel heeft genomen,
 Zou ik dan buiten staan en ook niet binnenkomen?
 Wel, komt mijn Jezus daar, laat ik Hem dan eens spreken
 Ik zal naar Hem toegaan, al is 't met veel gebreken.
 Ach Jezus lief, hebt Gij Uw oog op mij geslagen?
 Op mij, die zich zelf nu niet kan behagen?*

*Wel Jezus, wat mag 't zijn dat ik word aangeschreven?
 Om op de rol te staan, met hen die zullen leven.
 Daar ik als radeloos versmacht in mijn ellend,
 Hebt Gij uit vrije gunst Uw oog naar mij gewend,
 Van alle eeuwigheid, voor dat ik was geboren,
 Hebt Gij op mij gezien en hebt mij uitverkoren.
 Ik ben in zond' en schuld als anderen voortgebracht,
 Maar als het was Uw tijd, hebt Gij aan mij gedacht.*

*In 't zeventiende jaar kwam Gij mij 't overtuigen
 Van mijn ellendestaat, dat kan ik nu getuigen.
 De plaats waar ik toen was, staat mij nog levend voor,
 't Was in Uw huis en kerk en onder het gehoor.
 De woorden zijn geweest: Zo gij niet wordt geboren*

*Uit water en uit Geest, zo moet gij gaan verloren;
In 't koninkrijk van God kunt gij niet binnengaan,
Tenzij gij deze weg hier nog in wilde slaan.*

*Is dat het niet geweest, waardoor Gij mij kwam trekken
En dat ik lag als dood, om mij daar op te wekken?
Hebt Gij toen niet voor 't eerst mij aan mezelf ontdekt,
En hebt Gij, tot Uw dienst, mijn hart niet opgewekt?
Maar toen Gij mij deed zien mijn zonden en ellenden,
Zo was ik radeloos en wist mij niet te wenden.
Ik vond me gans ontbloot, met zond' en schuld belaân,
Waardoor ik werd belet om naar U toe te gaan.*

*Toen ik mij zo bevond, durfd' ik tot U niet komen,
Uit vrees dat ik niet zou worden aangenomen,
Tot op de tijd dat ik door Uwen knecht verstond,
Dat Gij ook mij aanbod, de goed'ren van 't verbond.
Toen heb ik mij vol schuld, ook aan U opgedragen;
Hoewel ik niet en had, hetgeen U kon behagen;
Ik lag me arm ontbloot, voor Uwe voeten neer,
En koos U, Jezus lief! tot Koning en tot Heer.*

*'t Was of Gij tot mij zei: Kom maar tot Mij gelopen,
Al hebt ge niet met al, hier is 't om niet te kopen,
Al wat u nu ontbreekt, kom Ik u aan te biên,
Ik heb een medicijn voor al die tot Mij vliên;
Ik blijf ook hen getrouw, die zich maar tot Mij wenden,
Mijn algenoegzaamheid heeft geen begin of enden."*

Het was of Cornelia de Heere Jezus toen antwoordde:
*"Ik kom U als een groot ellendig zondaar voor,
Ik kom tot Uwen troon, ai neig tot mij Uw oor."*

Na nog enkele dichtregels te hebben uitgesproken, riep ze: *"Haal in, haal in, gaat in, gaat in!"*

Direkt daarna begon ze weer verder te dichten, waarvan maar enkele regels konden worden opgeschreven:

*"Daar hebt Gij mij doen zien de Geest der heiligheid,
Daar hebt Gij mij doen zien Uw grote dierbaarheid,
Daar hebt Gij mij doen zien, hoe dat Gij met de Vader
Uw volk verkoren hebt, om in de tijd ze nader
Tot U te brengen; daar boodt Gij Uzelven aan,
Om zelfs tot in de dood voor haar te willen gaan
Daar hebt Gij mij doen zien al de genade goed'ren,
Die Gij hebt weggelegd voor mij en al de broed'ren.
Daar hebt Gij ook mijn hart verzegeld door Uw Geest,
Zodat Zijn werk in mij, in waarheid is geweest.*

Daar hebt Gij mij doen zien al Uwe heerlijkheid,

*Die Gij voor eeuwig mij had toebereid.
Ja mijn ziele! gij geniet
Alles wat uw oog nu ziet.*

*Welnu mijn lieve Vriend! ik heb u uitverkoren,
Wel, kom dan, Jezus lief! ai, wil naar mij nu horen,
Ai lieve Jezus kom! ja kom, o zoete Held.
Ai kom, mijn Bruidegom, ga met mij nu in 't veld.
Ach, kom nu Jezus, kom!
Ik ben uw eigendom.
In leven en in dood, o Vader, zie mij aan,
En neem mij door Uw Zoon, tot Uwe dochter aan.
Hij zei: Ik neem u aan Mijn kind, Mijn uitverkoren!
Ik heb op u gezien, eer gij nog werd geboren.*

Hierna zei ze weer: "*Haal in, haal in, gaat in, gaat in!*"
Tot Gods volk:

*Wel zielen Gods, uw werk is nog niet afgedaan,
Maar blijf op uwe post, maar edelmoedig staan.
Ai wees toch maar getrouw, uw tijd zal ook eens komen,
Dat gij in heerlijkheid zult worden opgenomen.*

Korte tijd daarna zei Cornelia tot de omstanders: "*De Heere Jezus is mijn Vriend, Hij zal mij leiden tot de dood, ja over de dood. Als ik nog wat moet wachten, ik wil hierin ook de wil van mijn Vader gehoorzamen. Op het bloed en op de verdiensten van de Heere Jezus, daar steun ik op en daar zal ik op heengaan.*

O, wat zal dat zijn, gewassen, gedompeld en besprengd te worden met het bloed van de Heere Jezus. O, mijn Jezus is getrouw. Ik begeer wel te weten, de reden waar het vandaan komt, dat ik zo gelukkig ben, dat de Heere Jezus Zich over een ellendige heeft willen ontfermen, dat God de Vader op mij heeft willen zien en dat de Heilige Geest ook Zijn werk in mij gedaan heeft."

Nadat ze wat gedronken had, sprak ze: "*Daar zal de spijze en de buik teniet gedaan worden, daar heb ik niets meer nodig, daar is hemelrank, God is daar alles en in allen. Zoveel als er nodig is tot verzadiging van allen; elk zal even vol zijn.*

Nu is mijn werk afgedaan, nu kan ik met de Heere Jezus zeggen: Ik heb U verheerlijkt op de aarde; Ik heb voleindigd het werk, dat Gij Mij gegeven hebt om te doen. En nu verheerlijk Mij, Gij Vader!" (Johannes 17 vers 4 en 5a).

Dit alles heeft Cornelia gesproken, waar allen bij stonden. Ook de dokter, die verwonderd stond en meer dan één keer zei: "*Is dat sterven; ik heb meer goede mensen zien sterven, maar nooit op deze levendige manier, met zoveel verlangen naar de dood.*

Hier moesten eens Atheïsten bij zijn; zouden ze dan nog kunnen zeggen, dat er geen God is? Ik zou niet durven zeggen dat het met haar ziekte beter was, omdat ze zo'n groot verlangen heeft om te mogen sterven. Zo een jong persoon en dan zo'n verlangen naar de dood!"

Daarna heeft Cornelia niet veel meer gesproken.

Tot deze zondagavond was de ziekte tot haar linkerbeen beperkt. Het been was dik en opgezwollen, maar daarna is het verspreid door het hele lichaam, tot de hersenen toe.

Hierdoor kon ze ook niet veel meer spreken.

Maandag 20 januari

Alleen 's avonds zei Cornelia nog: "*Daar wordt mij gevraagd wat beter is, of Christus in ons sterft of vóór ons. Ik denk dat het beter is, in ons, zullen we eens mét Hem leven.*"

Toen ds. Immens die avond bij haar kwam, kende ze hem eerst niet, maar later sprak ze toch over die tekst uit 1 Johannes 2 vers 1, waar hij de vorige zomer te Domburg over gepreekt had. Toen hij wat aan haar vroeg, drong dit niet meer tot haar door.

Cornelia nam weer afscheid van haar moeder en zuster, die ze nog steeds kende en was die nacht stil.

Dinsdag 21 januari

's Morgen om negen uur sprak Cornelia tot degenen die rond haar bed stonden: "*Het is of er een wolk is, waar een stem uitkomt, die roept: Haal in, haal in!*"

Ik wil mij aan de Heere Jezus overgeven. Is er in Israël wel zo'n wonderteken geschied, als aan mij?"

Toen haar gevraagd werd of ze de Heere Jezus al zag zei ze: "*Ja, zou ik Hem niet zien, nu ik moet heengaan? Hij heeft allang gereed gestaan om mij over te halen in Zijn zalige gemeenschap. Ik kan niet anders, of ik moet mijzelf in geloof en in liefde aan Hem opdragen.*"

Dezelfde middag om half twee, zei Cornelia nog: "*Ik zou zo graag God dienen voor de Troon, Hij is zo een zalig deel.*"

Daarna heeft ze niet meer gesproken, maar ze verstond wel wanneer er tegen haar gesproken werd. De wolk, waar ze die zaterdag van gesproken had, door de heerlijkheid die Jezus op haar gelegd had, is merkbaar gebleven. Ook het sterk verlangen is haar bijgebleven.

Zo is Cornelia Constantia zacht en blijmoedig in de Heere ontslapen, op woensdag 22 januari 1716, 's morgens om half acht.

Toen de eerder genoemde Pieter Boddaert enkele jaren na haar sterven het boekje over het sterfbed van Cornelia Constantia Winckelman gelezen had, liet hij zich uit in een gedicht, genoemd in de voorrede van '*De Godvruchtige Avondmaalganger*':

*"Zie daar 't klein boekskén uitgelezen:
Myn ziel, nu dient uw' God geprezen
En hooggeroemd Zyn wonderwerken,
In 't zwak gelove te versterken.
CONSTANTIA, die hier beneden
Standvastig heeft den stryd gestreden,
Die wel in duisternissen dwaalde,
Maar hoopte op Hem, Die nimmer faalde." (...)*

15 Uit het leven van J. P. Winckelman.

Zoals reeds vermeld is, was Jacoba Petronella de jongste dochter uit het gezin van burgemeester mr. Jacob Winckelman uit Vlissingen.

Zij is geboren na het overlijden van haar vader. Hij stierf op 15 februari 1696 en zij werd geboren op 8 november in hetzelfde jaar.

Toen haar eerder genoemde zus Cornelia stierf, was Jacoba negentien jaar oud.

In haar kinderjaren was Jacoba aan veel ziekten onderworpen. Ze had een heel zwak lichaam.

Hoewel ze, gelijk als alle andere mensen ook diep gevallen was, had ze toch een aantrekkelijk karakter. Ze was van voorname afkomst, maar was ook als kind vriendelijk en bescheiden voor iedereen.

Hoewel Jacoba veel gaven ontvangen had en daarmee veel bezig was, had ze toch nog altijd gelegenheid om voor een ander iets te doen.

Uit haar aantekeningen is op te merken dat ze haar eerste vijftien jaren zorgeloos en naar de begeerlijkheden van haar jeugd gewandeld heeft.

Daarna kreeg ze een sterke begeerte om de goddelijke waarheden te onderzoeken met betrekking tot haar belijdenis. Wanneer ze over God te dienen hoorde spreken, kwam er een verlangen en een aandrang in haar tot het gebed.

Verandering in haar leven

Jacobica was zeventien jaar toen ze in 1713 door ds. H. de Frein als lid van de kerk werd aangenomen.

Na een jaar of vijf werd de nood meer op haar hart gebonden.

Ze was toen dikwijls bekommerd of het toch wel oprecht was bij haar.

Vooraf met haar zus Cornelia had ze Gods Woord en de geschriften die daar op gegrond zijn, onderzocht.

Het was daarom ook voor haar een smartelijk gemis, toen ze bemerkte dat ze van haar zus afscheid moest nemen.

Anderzijds was dit sterfbed voor haar, in 1716, een spoorslag om haar God óók te mogen leren kennen. Dat ze zo ruim gestorven is, verwekte haar tot jaloersheid.

Ook het sterfbed van haar andere zus, Katharina Elizabeth, werd voor haar onuitwisbaar.

Zij was geboren in 1684 en is gestorven, op 19 maart 1717. Zij was 32 jaar en stierf met een lachend gezicht, klappende in haar handen, onder het genieten van de eerstelingen door de voorsmaken van de eeuwige zaligheid.

Jacobica was 21 jaar oud, toen het gewicht van haar zonden en schulden onder het oog kwamen. Daarbij leefde ze ook in haar van God gescheiden staat en de toorn van God drukte op haar ziel.

Ze schreef dat ze niet die zwaarigheden en verschrikkingen meemaakte, zoals ze wel bij anderen zag.

Telkens wanneer ze de last gevoelde, mocht ze ook zien, dat er in het bloed van de Heere Jezus verzoening te vinden was.

Ze schreef: "Dit dreef mij uit mezelf naar Hem toe, om die verzoening ook voor mij te zoeken. Ik was echter niet vrijmoedig en durfde mijn toestand aan niemand voorleggen. Zo heb ik geruime tijd geleefd, wat mij soms erg neerdrukte. Ik was daar veel mee bezig. Maar daarna drukte het weer wat minder.

Omdat ik die diepe overtuigingen niet had, zoals anderen soms wel hebben, durfde ik van mijzelf niet veel denken. Maar wel weet ik dat mijn begeerten en werkzaamheden

anders waren dan voordien. Toch laat ik het liever voor de Heere of dit algemene of waarzaligmakende overtuigingen geweest zijn."

Dit dreef haar steeds meer uit tot het gebed om voor zelfbedrog bewaard te mogen worden.

Haar zonden werden haar echter een zware last, die haar naar beneden drukten.

Toch mocht ze schrijven: *"Onder die last, de gepastheid van de Heere Jezus zien, ook voor haar."*

Intussen kon Jacoba haar innerlijke gevoelens wel eens kwijt aan verstandige christenen, die haar onderwijs konden geven in het werk des Heeren.

"Ik herinner mij, dat een verstandig christen mij eens aanmoedigde uit Spreuken 23 vers 26: Mijn zoon, geef mij uw hart." Hij merkte op dat de Heere Jezus niet zegt: Geef Mij uw hart als het verbrijzeld, gezuiverd of veranderd is, maar geef het onvoorwaardelijk, zoals het is; Ik zal het dan door Mijn Geest bewerken en tot Mijn dienst heiligen.

Daardoor werd ik zo opgewekt om mij, zoals ik was, met al mijn ongestalten naar die dierbare Heiland te wenden. Daarop droeg ik mij aan Hem op en wierp ik mij in Zijn liefdearmen. Ik zag en geloofde dat Hij machtig en gewillig was om zo'n ellendige en doodschuldige als ik mij gevoelde, te kunnen helpen, redden en zaligen."

Daarna kreeg Jacoba wel eens een bemoediging en een belofte uit Gods Woord op haar hart gebonden, waar ze werkzaamheden mee kreeg.

Ook onder de prediking viel wel eens een zegen voor haar.

De liefde tot de vromen was in haar 'heersende'.

In die tijd begon ze ook de preken en oefeningen van ds. Immens op te schrijven, welke bezigheid erg nuttig voor haar was. Echter vergde dit zoveel van haar zwakke krachten en haar gezichtsvermogen, dat ze dit werk dikwijls moest onderbreken.

Ze was veel in de eenzaamheid op haar kamer.

Toen ze daar op een keer in het gebed verkeerde, kwam de Persoon van de Heere Jezus haar helder voor de geest, haar toeroepende: *"Wend u naar Mij toe, wordt behouden."* en *"In den Heere zijn gerechtigheden en sterkte."*

Meer oefeningen

Jacoba kreeg toen een inzien in de volheid van Jezus voor behoeftige en ontblote zielen.

Aan de ene kant kreeg ze veel inzicht in de afgrond van zonden en ellenden, ook door haar erf en dadelijke schuld, maar aan de ander kant ook de diepte van het lijden van Christus tot gerechtigheid, die kon opwegen tegenover al haar schulden. Dat Zijn bloedstorting genoegzaam was om de grootste schuld weg te nemen.

Ze werd ook ingeleid in haar dodelijke onmacht, dat ze ondanks haar overgave aan de Heere en Zijn dienst zich toch niet getrouw zou gedragen, omdat in haar geen kracht was om tegenstand te bieden tegen alle vijanden.

Alleen door zich aan Hem, de Machtige Jacobs toe te vertrouwen, zag ze haar sterkte en dat Hij over al de vijanden zal zegepralen.

Ook zag Jacoba in dit licht haar totale ledigheid en armoede om zelf iets te kunnen doen of om door haar toedoen in leven te kunnen blijven.

Tegenover deze ontdekkingen mocht ze ook altijd spoedig de andere zijde weer zien, hoe de dierbare Heere Jezus, in Zijn algenoegzaamheid de volle Bron is, om alle ledigheid te vervullen.

Met dit alles kwam haar ook onder ogen Zijn onuitsprekelijke bereidwilligheid om zondaren te helpen.

Hierdoor werd haar liefde zo opgewekt dat ze in liefde, verwondering en aanbidding wegzonk. Ze sprak hierbij uit het vers van de overleden predikant Fr. van Houten:

*Daar komt liefde, hier gejuich,
Reien van verwonderingen,
Vreugde tranen, heilig zingen,
Roepen, snikken, buk en buig.*

Daar werd haar hart gewillig gemaakt om onvoorwaardelijk zoals Johannes, aan de borst van de Heere Jezus te mogen vallen en Hem zo te mogen omhelzen en aan te mogen nemen.

Hier kwam ze tot de overgave: *"O, hoe gul, hartelijk en onbepaald droeg ik mij toen geheel voor eeuwig aan Hem op, in Wie ik zoveel gepastheid, dierbaarheid en noodzakelijkheid zag!*

Toen heb ik mij plechtig aan de Heere verbonden en Hem mijn hart en hand gegeven. Toen werd ik mezelf geheel kwijt en nam een volle Jezus aan. O, ik had op dat moment wel willen sterven om God volmaakt te verheerlijken."

Het gebeurde ook wel dat er een godvrezende vriendin een bepaalde tijd bij haar was. De gesprekken gingen dan wel door tot in de nacht.

Jacoba Winckelman schreef hiervan: *"Waaronder mijn hart zo verwarmd en verlevendigd werd, dat we samen de laatste twee verzen van Psalm 24 zongen.*

O, wat werd mijn hart onder dit zingen gaande gemaakt; ik zou het wel uit mijn boezem gescheurd hebben, om het aan Jezus op te dragen.

Ik moest maar uitroepen: och, kom toch in, kom toch in, Koning der ere! Gij hebt de overwinning behaald; kom toch en richt Uw troon op in mijn hart. Werp daar alles neer wat U mishaagt.

Ik geef mij onbepaald, zonder voorwaarden, voor nu en voor eeuwig aan U over. Ik draag mij aan u op. Ik ben en zal geheel, voor altijd de Uwe zijn."

Dit opdragen en overgeven van haar hart was niet één keer, maar ze was als haar zus Cornelia, die zei: *"Duizendmaal heb ik me wel aan de Heere opgedragen."*

Een verbond

Ook wist Jacoba Winckelman de waarde van het verbond maken van de ziel, wat ze ook verschillende malen mocht vernieuwen.

In haar aantekeningen werd hier nog wat van gevonden: *"Ik wens op heden niet alleen te zeggen met mijn mond en te zweren met mijn hart, maar ook te schrijven met mijn hand: Ik ben des Heeren.*

Gelijk U, o God van het verbond, Uzelf aanbiedt om mijn God en mijn Deel te zijn, zo bied ik mij aan, om U tot een eeuwig eigendom te zijn. (...)

Aan U heilig ik mijn wil. O, mocht die in Uw liefde zo branden en ontstoken zijn, dat alle zonde en schepselliefde daardoor verteerd mocht worden. Al mijn begeerten, zuchten en verlangen, gedurig naar U uitgaan, in U eindigen en berusten.

Laat mij zo met U tevreden zijn, dat mij niets nevens U in de hemel of op de aarde lusten mag, maar ik steeds als de heilige serafijnen in liefde mag blinken.

Uw wil te doen verkies ik voor de smakelijke spijs. U te volgen in voor en tegenspoed, in licht en duister, in blijdschap en droefheid, zal mijn grootste voorrecht zijn, als het mag strekken tot Uw heerlijkheid. Dat ik meer gespeend mag worden aan eigen zin en lust. (...) Neem mijn hart voor eeuwig voor U in, het komt U toe, ja U alleen. Het is de oude dienstbaarheid moe.

Laat mij als een getrouw onderdaan, onder Uw kruisbanier strijden. Mij met kracht verzetten tegen al Uw en mijn vijanden. Laat me zoveel niet toegeven, als ik helaas voordien wel deed, aan traagheid en gemakkelijkerheid van mijn vlees.

Doe mij bedachtzamer letten op al mijn daden, ja op al de uitgangen van mijn hart, om in al mijn verplichtingen tegenover U, mijzelf en mijn naaste getrouw te mogen zijn.

Aan U verbind ik mij. Voor de Uwe verklaar ik mij. Ik kan en wil niet uitbedingen als alleen Uw genade, Geest, kracht en invloed, zonder die zal ik niets, maar door die zal ik alles vermogen."

Diepere ontdekkingen en aanvechtingen

Jacoba werd door diepere ontdekkingen meer geoefend. Dit kwam ook openbaar in haar hele levensopenbaring. Haar eerbied en ontzag voor de Majesteit Gods was zo groot, dat sommigen jaloers waren en anderen gesticht werden.

Maar ook de zonden en verdorvenheden speelden Jacoba evenwel nog grote parten 'opdat mijn hoogmoedig hart geen gelegenheid zou krijgen om zich te verheffen'.

Ze was in al haar optreden met ootmoed bekleed en tevens met een ongeveinsde nederigheid.

Dit kwam ook voort uit ontdekking van haar tekorten en gebreken, die nog in haar waren overgebleven. Wat haar deed belijden:

"O, wie kan de afdwalingen verstaan! Geen gebod is er in de goddelijke wet waar ik niet schuldig aan sta. Ik sta schuldig in het gebruik van mijn redelijke vermogen en lichaamsdelen. Alles is bevlekt, bezoedeld en onrein voor God, Wiens heilig en alwetend oog indringt tot in het binnenste van mijn bestaan.

Ik moet mij verfoeien en schamen, ja, ik zou wel wraak willen nemen aan mijzelf, dat ik zo van God ben afgeweken.

Ik heb mij toegegeven aan traagheid en gemakkelijkerheid van het vlees, zodat ik niet meer op mezelf zag, toen de hoogheid Gods mij zichtbaar niet meer op het hart woog.

Ik kon het doen, zonder Gods liefdeblijken aan mijn hart, zonder het innerlijke treuren en de hartelijke droefheid die ik daarover behoorde te hebben.

Ik verfoei mij, dat ik geen geloviger en ootmoediger gebruik gemaakt heb van die lieve Jezus en daardoor geen rechte vordering gemaakt heb op mijn levensweg. O mijn God, ik ben beschaamd en schaamrood, om mijn aangezicht tot U op te heffen. Ik heb gezondigd, wat zal ik U doen, o Mensenhoeder!"

De listige aanvallen van de satan gingen dikwijls samen met haar zondige verdorvenheden.

Ze schreef ergens: *"De vorst der duisternis valt telkens op mij aan; niet alleen om mijn staat te betwisten met de vreselijkste en hartberoerendste listen en vurige pijlen, om mij aan de waarheden van Gods Woord te doen twijfelen.*

Dan weer werpt mij de vervloekte hellegeest in: Wat bekommert gij u toch zo over het eeuwig wel of wee en over de gronden van uw hoop, daar er duizenden sterven zonder zich daar over te bekommeren en zullen die dan allen verloren gaan, daar God zo oneindig is in barmhartigheid?"

Toch mocht ze dan deze aanvechtingen doorstaan door hem te antwoorden: *"Vervloekte geest, maak dat uw helle-slaven wijs, die u gehoor willen geven.(...) Die hier niet met God als een heilig, rechtvaardig God in Christus verzoend wordt, kan in eeuwigheid niet behouden worden, wat gij hem ook wijsmaakt van de goddelijke barmhartigheden.*

Daarom ben ik daarover zo bezorgd, omdat er mijn eeuwig wel of wee van afhangt".

Ook wat de aanvallen op Gods Woord betreft, mocht ze de satan met het Woord, maar ook door geloof en haar ondervindingen tegenstaan. De Heere liet haar zien wat de listen van de satan waren, die Zijn eer en haar troost zochten te beroven.

Deze ontdekkingen waren de vrucht van een '*dagelijks waarnemende de posten Mijner deuren*', want het verfoeien van haarzelf ging samen met een zelfverloochenend leven. Ook werd Jacoba kort gehouden door de Heere, zodat het kwaad der zonde niet zo zeer kon uitspruiten in haar leven, omdat ze als een boompje met het snoeimes ingekort werd.

Daarom kon ze in tegenheden al spoedig de hand des Heeren opmerken en mocht ze de uitkomst aan Hem overlaten.

Dat was ook zo in het jaar 1747, toen het land op de rand van oorlog stond, toen was ze ook een voorbidster voor land en volk. Maar ze wist goed wat het was, alles in Gods handen over te laten en de uitkomst van de raad Gods gelovig af te wachten.

Zwak en machtig

Zoals reeds gemeld, was Jacoba Winckelman zwak van lichaam en ook vatbaar voor allerlei ziekten.

Van haar dertigste tot haar vijftigste jaar was ze zoveel met ziekte bezet, dat ze soms maanden op bed lag met ondragelijke pijnen.

Toen ze 35 jaar oud was, dacht ze dat haar einde nabij was. Echter werd ze toen verkwikt uit Jesaja 41 vers 10: "*Vrees niet, want Ik ben met u; zijt niet verbaasd, want Ik ben uw God; Ik sterk u, ook help Ik u.*" Ook uit Jesaja 43 vers 2: "*Wanneer gij zult gaan door het water, Ik zal bij u zijn.*"

Dit was niet de enige keer dat er voor haar leven gevreesd werd. In deze tijden leerde ze enige verloochening van haarzelf, omdat ze voor alles uitgeschakeld was.

Het volgende jaar, 1732, maakte ze een gedicht voor haar oudste zus Anna Jacoba, die op 13 februari zestig jaar werd.

Zij was gehuwd met ds. M. Bosschaert uit Dordrecht.

Ze begon als volgt:

*"Mijn Bloedverwant en Hertsvriendin!
Als my gedraagt, wierd in den zin,
Dat heden is het jaar verschenen
En als in 'd eeuwigheid verdwenen,
Dat heden weer het uurtje daagt,
Waar in gy 't levenslicht eerst zaagt,
Zo vond myn herte zich genegen,
Om u 't ontmoeten met een zegen;
Schoon ik gansch onbekwaam my ken,
Maar van uw gunst verzekert ben,
Dat deez' geringste myner zangen
Zult als een liefdeblyk ontvangen."(...)*

Opgenomen in haar '*Mengelstoffen*', deel 2

Jacobica bleef begerig om zich voortdurend te oefenen in de leer der waarheid. Daarom bezocht ze ook de openbare catechisatie, die geleid werd door professor Vogét.

Men kwam de ene keer samen om gezamenlijk Gods Woord te onderzoeken, daarna weer om aan de hand van de Catechismus de leer der waarheid na te gaan.

Ook op het gezelschap om elkaar de leidingen en ondervindingen, die de Heere met hen gehouden had, te vertellen.

Dit laatste met het doel Gods lof te vertellen en elkaar te bemoedigen.

Jacoba had ook een ijverige geest. Het was haar gewoonte om vijf uur op te staan en dan bezig te zijn in godvruchtige oefeningen.

Ze vroeg zichzelf dan af: *"Mijn ziel, toen ge deze morgen wakker werd, was uw hart nabij God, of was het afzwerende van God? Hebt ge uzelf aan de Heere opgedragen, om deze dag, met vernieuwde krachten, tot Zijn eer door te brengen en in Zijn dienst te besteden? Toen ge uit uw oefeningen kwam, konden uw huisgenoten zien, dat ge met Mozes op de berg geweest was en met de Heere gesproken had?"*

Na twee uren werd het ontbijt gebruikt, waarbij Gods Woord onderzocht werd.

Daarna ging ze weer terug naar haar kamer of naar de openbare weekgodsdienst.

Ze deed dan het nodige handwerk, of was bezig met het uitwerken van de preken of oefeningen, die ze tijdens de diensten in 'vlugschrift' opgeschreven had.

Na het middageten herhaalde zich de volgorde van de morgen.

De avond werd in de openbare godsdienst doorgebracht of op de gezelschappen met de vrienden.

Ook voor het naar bed gaan, was ze gewoon haar ziel vragen te stellen, zoals bovengenoemd. Daarnaast vroeg ze zich dan af:

"Waren de indrukken van de dood levendig, onder uw doen en laten?"

"Hebt ge u Jezus en Zijn zaak niet geschaamd; zocht ge steeds van Hem te spreken?"

Dit zijn maar enkele vragen die ze zich dan afvroeg.

Ze had veel last van slapeloze nachten. Er werd wel eens aan haar deur beluisterd, hoe ze met schaamte belijdenis deed van al haar zonden en ellenden.

Haar inwonende zonden waren haar een oorzaak van veel verdriet. Haar verdorvenheden schenen soms allen met geweld op haar aan te vallen. Dit ging dikwijls samen met aanvallen van de satan, zodat een leger tegen haar opstond.

Ze moest door de ontdekkingen, meestal bedelarm door het leven.

Ook waren er tijden in haar leven dat ze gelovig werkzaam mocht worden met voorvallen uit een vroegere tijd.

Ze kwam dan te getuigen: *"Ben ik op die en die tijd mijzelf niet geheel kwijt geraakt in U? Heb ik het woord van trouw niet aan U gegeven? Hebt Gij mij toen niet aangenomen voor Uw kind en eigendom? Is toen de band van vereniging tussen U en mij niet gelegd? Hebt Gij door deze en die bevinding van Uw gunst, het zegel van Uw goedkeuring op Uw eigen werk in mij niet gezet? Welnu, zie daar Uw staf, Uw snoer en Uw zegelring."*

Avondmaalstijden

Wanneer de voorbereidingen gehouden werden voor het Heilig Avondmaal, dan was Jacoba Winckelman een sprekend voorbeeld voor een ander.

In haar aantekeningen is te lezen:

"Ik was steeds met veel ernst biddende om de verlichtende genade van de Geest en de uitlatingen van Gods liefde aan mijn hart. Toen kwam mij met nadruk voor: Indien gij geloofd, gij zult de heerlijkheid Gods zien.

Hierbij bleef ik stilstaan en kreeg een stille hoop dat de Heere mijn zuchten zou verhoren, indien ik maar gelovig bleef wachten en de Heere hierom bleef aanhouden.

Als ik in mijn bidden mijn schulden ootmoedig kreeg te belijden en mijzelf opnieuw hartelijk aan God kreeg op te dragen, toen kwam de Heere mij nadrukkelijk voor met de krachtige invloeden van Zijn genade. God deed mij aan de ene zijde inzien mijn onwaardigheid, ja hel- en doemwaardigheid, maar aan de ander zijde Zijn

algenoegzaamheid en de rijkdom van Zijn genade aan mij geschonken. Hierop werd ik zo in aanbidding, verwondering en dankzegging werkzaam, dat ik geen woorden wist om mij voor God uit te drukken.

In een vloed van tranen viel ik op mijn aangezicht en in geloofstoestemming, onder de innigste liefdesuitlatingen, gaf ik mij aan de Goddelijke bewerking over.

Ik mocht toen wat van de heerlijkheid Gods zien en ging met een levendig geloof en hartelijke werkzaamheden aan het Avondmaal."

Door de omgang van Jacoba, zowel met de zwakgelovigen als met de sterkgelovigen, had ze ook een helder inzicht in het werk Gods in Zijn volk.

In haar aantekeningen staat nog vermeld: "*Als ik het gedrag zie van godvruchtige en oprechte zielen, die door het gezicht op hun gebreken en tekortkomingen, of door bekommering over hun staat, of door het missen van een levendige gestalte, van het Avondmaal afblijven, doet dit me altijd tot mijzelf inkeren.*

Hetzelfde, wanneer ze toch aangaan en ik dan merk wat een schrik en vrees ze toch hebben, dan vraag ik me af of ik dan wel goed sta.

Want de redenen die de anderen tegenhouden, wekken mij meestal op om toe te naderen, want als ik mag zien op mijn gebreken, door mijn afwijkingen en duizendvoudige trouweloosheden, dan ondervind ik meestal tere zielsuitgangen en oprechte begeerten naar God in Christus.

Dan denk ik, dat ik het meest gepaste voorwerp ben waarin de algenoegzame Jezus de rijkdom van Zijn genade, de kracht van Zijn dierbaar zoenbloed en Zijn vrije liefde en ontferming kan en wil verheerlijken.

Daarom nader ik meestal op de nodiging van de Heiland, tot Zijn genadetafel, hoewel ik dan niet met volle vrijmoedigheid de hand des geloofs durf leggen op de Heere Jezus en Zijn verworven heilgoederen, om mij die toe te passen.

Ik ben dan alleen uitziende en wachtende op de Heere, door mij als een ledig vat Hem in Zijn volheid aanbiedende en mij als een ellendige en onwaardige, mijn gedaante te vertonen, omdat ik mijzelf niet kan helpen".

Na het gebruik van het Avondmaal was Jacoba ook dikwijls weer met zelfonderzoek bezig, of ze de sacramenten wel recht gebruikt had, omdat ze ook de liefdesuitlatingen soms gemist had.

Toch werd ze dan weer onderwezen, want ze schreef hier o.a. van: "*Die verkwikkingen en bijzondere ondervindingen, zo aangenaam voor ons gemoed, zijn geen daden van de ziel, waarin zij werkzaam is, maar daden van God aan de ziel, waarin ze meer lijdelijk en ontvangende is.*

Die daden kan ik in mezelf niet verwekken. Dit maakt de ziel dan wel getroost.

Ook komt het mij voor, dat als we te veel op troostelijke ondervindingen van de Goddelijke liefde en bijzondere verkwikkingen uit zijn, hoe wenselijk en dierbaar ze ook zijn, de eigenliefde ook wel eens op de troon kan zitten en we ons daarin ook bezondigen."

Toch bleef er bij haar een worstelen met het ongeloof. De ene keer betrof het haar staat of haar aandeel echt was en een andere keer was het weer een wantrouwen in toekomstige ongelegenheden die haar mogelijk zouden overvallen.

Dit was meestal toen ze moest leven onder de verberging van Gods vriendelijk aangezicht.

Het laatste Avondmaal wat Jacoba Winckelman mocht meemaken was op 19 juli 1761.

Er werd toen geprekeerd uit Lucas 10 vers 42: "... doch Maria heeft het goede deel uitgekozen, hetwelk van haar niet zal weggenomen worden."

Hierover vertelde ze: "Ik was innerlijk verblijd dat Maria's keuze, vele jaren geleden ook al mijn keuze was. Ja, ik kon dit zo hartelijk vernieuwen; bij het gebruik van het bondszegel was de gekruiste Christus mij zeer dierbaar tot verzoening en tot heiliging. Ik gaf mij ook opnieuw weer aan Hem over, om voor altijd de Zijne te zijn en ik vond mij, met mijn lieve Jezus, zo tevreden, dat ik aan de arme wereld haar deel wilde laten en volledig wilde instemmen met Asaf in Psalm 73 vers 25 en 26."

Schrijven en dichten

Jacoba was nog vrij jong toen ze begon met het schrijven van 'Godvruchtige samenspraak tussen een min ervarene en een meer geoefend christen, over hetgeen nodig is om recht biddag te houden'.

In 1760 is dit boek pas uitgegeven, echter zonder vermelding van haar naam.

Het meest bekende boek, wat door haar is opgeschreven tijdens het uitspreken van P. Immens, is de 'De Godvruchtige Avondmaalganger'. Dit boek werd voor het eerst uitgegeven in 1752.

Jac. Willemsen schreef in het voorwoord:

"De welgeboore en deugdrike Jongvrouw Jacoba Pieterella Winckel-man, die van zynen dienst in het Evangelie veel en nuttig gebruik gemaakt heeft, schreef de verhandelingen, die U hier worden medegedeeld, over 't Geloof, het Ver bond der genade en het Heilig Gebruik van de heilige Bondzegels des Avondmaals, uit de mond van dien dierbaren Gods Man, onder het voorstel van dezelve, in zyne byzon dere oefeninge 's Maandags, voor het Avondmaal, met een weergalooze vaardigheid, niet alleen zakelyk, maar ge noegzaam ook woordelyk op, en zo nauwkeurig, dat de Heer Immens, by 't overzien van sommige der zelve, die voor echt en voor de zyne erkennende."

In het jaar dat dit boek voor het eerst werd uitgegeven, had ds. Willemsen met ziekte te kampen. Toen Jacoba bij hem kwam en vroeg, hoe het met hem was, antwoordde hij:

*"Mijn hoofd met kramp bezet, verzwakt mijn zwakke leden.
Mijn hart is met Gods wil en 's Vaders doen tevreden.
De Heer' is God Hij is mijn hoogste Goed.
Zijn doen is majesteit; 't is goed al wat Hij doet.
God matigt mijne smart; 'k geniet nog Jabes' zegen
En volg ootmoedig 't Lam in alle Zijne wegen,
't Zij die met rozen of met doornen zijn bezaaid,
Mijn wil is 's Heeren wil, de spil waar 't al op draait."*

In haar laatste jaren heeft ze, ondanks haar zwakke krachten, ook veel moeite gedaan om diverse werken van Mr. I. Schorer persklaar te maken. Ze schreef hiervan: "Ik denk niet dat ik het beleven zal, dat van dit werk iets in het licht zal komen, maar al was ik alleen maar hiermee bezig, om door dit middel verlevendigd of opgewekt te worden en zo gelijk bezig om onze kostelijke tijd uit te kopen, dan is ons voorrecht genoeg."

Ze heeft ook veel gedichten geschreven. Vooral bij bijzondere gelegenheden schreef ze graag, naar de gewoonte van die tijd, een uitvoerig gedicht.

Jacoba heeft bij het onverwacht overlijden van Mr. Pieter Boddaert, op 28 januari 1760, een 'lijkklacht' geschreven.

Hij was, zoals reeds omschreven, een zeer bekend en bemind persoon en was secretaris van de Admiraliteit van Zeeland. Ze begon het gedicht met:

*"Zo is die flonkerstar, die glansrijk heeft geschenen!
Op 't alleronverwachts, ons uit het oog verdwenen.
Zo is die vriend van God, die schrandere Boddaert,
Naar Gods hoogwijs bestel, gestegen hemelwaart!"*
Ze eindigt het gedicht met:

*"O! mocht Uw Sion nog in 't midden van ons bloeien
Doe tedere spruitjes als de cederbomen groeien.
Dan wordt dit zwaar verlies, dat nu geeft klagensstof
Gelenigd en verzacht. Zo krijgt Uw naam zijn lof.
Men zette dan vrij op zijn zerk:
Hier ligt een zuil van land en kerk."*

Na haar overlijden zijn in 1769 haar *'Stichtelyke gedichten, deel 1 en 2'* uitgekomen. In dat boek is ook een deel van haar leven, beschreven door haar nicht, opgenomen.

Wederzijdse liefde

Het gebeurde regelmatig dat Jacoba soms maanden lang op bed moest liggen. Vooral met zenuwpijnen en kramppijnen was ze langdurig bezet.

Toch mocht ze juist in die tijden aan de weet komen, welke God ze diende.

In haar aantekeningen schreef ze dan: *"Vooral heeft Hij mijn hart een keer opgewekt, toen op een avond de pijn zo sterk was, dat ik dacht er onder te bezwij-ken. Maar tijdens deze smart kwam de Heere Jezus in Zijn zwaar lijden onder het oog, wat Hij geleden had voor zo'n vloek- en helwaardige zondares als ik ben. Zodat de smarten die ik leed maar kleine druppels waren waar mijn lieve Heiland volle bekers van gedronken had.*

*Daarbij mocht ik zien wat ik nog genoot en wat Jezus moest missen.
Steeds was het versje van J. van Lodenstein in mijn hart:*

*Mijn Jezus aan het kruis en ik op 't zachte dons,
O, Jezus, Jezus lief! Wat deed Gij al voor ons.*

Door de ondervinding van Jezus blijvende liefde werd mijn hart zo bewogen dat de tranen van pijn die uit mijn ogen geperst werden, vermengd werden met tranen van liefde, blijdschap en verwondering. Ja, ik moest uitroepen:

*Mijn ziele smelt,
Als Gij mij dit vermeld.*

Mijn geest kan het niet dragen.

Lag ik op Uw hart gebonden toen Gij zo bitter leed? Hebt Gij voor mij, ja, voor mij grote zondares, zulke smartelijke zielsangsten willen smaken, om mij van de eeuwige helleangst te ontheffen? Waren mijn zonden de nagels die U hebben doorwond, de doornenkroon die Uw dierbaar hoofd geprikkeld heeft en de geselslagen die U getroffen hebben?

O, verbazende liefde. Die kennis is mij te hoog; ik kan daar niet bij. Ik geloof en omhels wat ik niet kan begrijpen en ik zie met verlangen de eeuwige zaligheid tegemoet, om U daarvoor groot te maken. Mijn hart was met bijna niets anders bezig

als met de eeuwige dingen. Het was voor mij een ondragelijke last, van zaken te horen die mij daartoe niet konden aanzetten.

Mijn verlangen om te sterven was onderworpen aan de wil des Heeren. Hoewel de begeerte om God te dienen en ongestoord te genieten, mij wel eens deden uitroepen: Kom! Heere Jezus, ja kom haastelijk. Maar altijd met onderwerping aan Gods wil, zoals in die tijd toen ik teruggeroepen werd van de poorten des grafs."

Door haar aanhoudend gebedsleven wist ze ook geweld te doen op de genadetroon. Met sterke begeerten vroeg ze de Heere, haar nog eens wat in haar hart te willen brengen.

Op een nadrukkelijke en hartinnemende wijze was het of de Heere tot haar sprak: *"Mijn hele Woord, met al de beloften daarin, zijn voor u. Die beloften heb Ik aan u gedaan.*

Dat Woord gaf Ik u in handen, om daarvan gebruik te maken. Gij hebt recht en aanspraak op alles wat daarin begrepen is.

Dat verzegelde Ik meerdere malen aan uw hart en gij mag veilig staat maken op de waarheid van dit alles".

Dit deed haar hart versmelten van verlegenheid, dat de Heere haar zulke grote dingen wilde schenken. Want gelijktijdig kwamen er beloften in haar hart, zo passend op haar toestand, dat ze deze dadelijk door het geloof mocht omhelzen.

Naar het eind van de strijd

De laatste zondagmorgen dat Jacoba Winckelman naar de kerk geweest is was op 16 augustus 1761.

Er werd door ds. Boitet gepreekt over 1 Petrus 1 vers 5: *"Die in de kracht Gods bewaard wordt, door het geloof tot de zaligheid, die bereid is geopenbaard te worden in den laatsten tijd."*

Op deze woorden kon zij amen zeggen, dat het de Heere geweest was die haar tot hiertoe bewaard had en het volle geloofsvertrouwen gaf, dat Hij ze ook verder zou bewaren, tot ze geen bewaring meer nodig had.

Ze mocht er verder van getuigen: *"Ik kreeg een stille hoop, dat ook mijn verlossing nabij is en dat ik haast delen zal in het volle genot van die zaligheid, waar ik hier slechts de eerstelingen van mag genieten".*

Door de kracht van deze waarheid was ze de eerste tijd daarna haast niet in staat om daarover te praten, maar het was wel voor haar tot een stok en een staf tot haar dood toe.

Drie dagen later heeft Jacoba de avonddienst nog bezocht, waarna ze op tijd naar bed ging.

De andere morgen was ze weer vroeg op om de werken van Mr. I. Schorer na te zien. Ze was hier nog niet lang mee bezig toen ze overvallen werd door hoge koorts. Ze heeft toen koorts gehad tot de dag van haar dood.

Toen het donderdag werd, zei ze: *"Zo het Gods weg zal zijn om mij met aanhoudende ziekte te bezoeken, wil ik dit gewillig ondergaan. Maar ik hoop dat mijn hart levendiger en opgewekter werkzaam mag worden, want mijn zielsongesteldheid valt mij veel smartelijker dan die van mijn lichaam."*

Omdat het vrijdag iets beter was, kwam er enige hoop op herstel, echter was dit maar één dag.

Toen haar gevraagd werd hoe het met haar was, antwoordde ze: *"Het is of de Heere Zijn hand wat veranderd, want mijn hart vind ik meer nabij de Heere en ik word steeds door het aardse opgeleid tot God en goddelijke zaken.*

Elke keer word ik bepaald bij des Heeren onbegrijpelijke toegenegenheid om Zijn kinderen wél te doen. Daarbij vind ik mijn gemoed in een stille kalmte en aangename vrede. O, als God maar met mij is, dan zal het alles wél zijn."

Als Jacoba van een van haar vriendinnen wat kreeg tot versterking dan zei ze: *"Wel wat is de Heere goed. Deze aangename vrucht heeft Hij voor mij, arme zondenworm laten groeien. Hij neigde ook het hart van die vriendin, om dit aan mij te geven. O goedheid, ja goedheid in overvloed.*

Wat heb ik, ellendige worm, boven anderen, die door vreemden geholpen moeten worden.

O, wat is de Heere goed! Wat heb ik boven mijn lieve Jezus? Mijn Jezus aan het kruis en ik op 't zachte dons. Mijn Jezus onder de vijanden en ik onder lieve vrienden.

De daarop volgende zaterdag nam de koorts toe en had Jacoba veel hoofdpijn, zenuwtrekkingen en benauwdheden, zodat haar krachten sterk verminderden.

Toch kon ze 's morgens nog getuigen van Gods trouw: *"Daar kwam zo een vlotheid in mijn hart, met zulke uitgangen naar de Heere, ik gevoelde de Goddelijke liefde tot mij in mijn hart afdalen, zodat ik met de hoofdman uitriep: Heere, ik ben niet waardig dat Gij onder mijn dak zoudt inkomen, maar wanneer U nu op weg bent om mij wat van de vervulling van die begeerte te geven, waar ik zo dikwijls mee voor Uw troon kwam en dat U Zich aan mij nu kwam te openbaren, zoals U niet aan de wereld doet. Ik durf niet zeggen dat God het toen niet gedaan heeft."*

Hierdoor was Jacoba deze dag, ondanks haar pijnen en het sterk toenemen van haar ziekte, toch levendig van hart.

Ze mocht van de goedheid en de trouw van God spreken, wat Hij nu vooral de laatste veertig jaar op de weg des levens voor haar geweest was.

Degenen die toen bij haar kwamen, waarvan ze vreesde dat ze nog voor eigen rekening leefden, sprak ze met veel teerheid, maar toch opwekkend aan over de beminnelijkheid van die weg te mogen gaan. Want de weg van de zonde eindigt in de rampzaligheid.

Ze verzocht haar huisgenoten niemand tegen te houden, die haar begeerde op te zoeken.

Ze zei verder: *"Ach, ik heb nog zo weinig voor de Heere gedaan. Indien Hij mij nu wegneemt, dan hoop ik dat Hij mij toch nog verwaardigen zal om getuigenis te geven, hoe goed en zalig het is God te dienen; of daardoor nog iemand verliefd mocht worden op de hemelweg. Dat zou voor mij een zalig voorrecht wezen."*

Toen haar gevraagd werd, indien het Gods wil was, of ze hier nog wilde blijven, antwoordde ze: *"Ik begeer niets anders te willen dan wat God wil. Heeft de Heere hier nog werk voor mij, ik bied mij aan Hem aan en ben bereid hier te blijven. Alleen wens ik maar dat de zonde meer mag gedood worden en ik heiliger en ijveriger in de dienst des Heeren mag werkzaam zijn.*

Toch vrees ik, wanneer ik hier nog blijf, ik het weer niet beter zal maken dan voordien en daarom wens ik liever ontbonden te worden en met Christus te zijn. Maar zoals God doet zal het wél zijn. Mijn wil is 's Heeren wil."

De daarop volgende zondag was de koorts weer wat minder en was Jacoba in een bijzonder rustige gemoedsgesteldheid.

Tegen een vriendin die haar kwam bezoeken, zei ze: *"Wat is het een voorrecht dat nu het grote bekeringswerk is afgedaan. Door de ongesteldheid van mijn lichaam zou ik daar nu buiten staat toe zijn. Ik heb de Heere met zeer veel gebrek gediend, met duizenden tekortkomingen, maar het is mij toch een reden tot innerlijke blijdschap, dat ik mij bewust ben, dat ik mijn meeste tijd en kracht besteed heb in de dienst en het werk van mijn Heere."*

Ook sprak ze haar vriendin toe, die ook de Heere en Zijn dienst gekozen had, om altijd maar getrouw aan Hem te zijn en vrijmoedig uit te komen voor God, voor Zijn zaak en Zijn volk en om anderen daarin tot een voorbeeld te zijn.

Tijdens dit gesprek gevoelde ze dat haar vijand, de satan, haar zocht te beangstigen. Ze zei: *"De vijand zoekt mij steeds te beangstigen, dat bij het stijgen van de koorts de benauwdheid zo hoog zal gaan, dat ik daardoor ongepast van de Heere en Zijn wegen zal spreken. Deze bange vrees vervult mij geheel."*

Maar als een geoefende in de strijd, vervolgde ze: *"Ik zoek mijn vijand van de hand te wijzen. Ik weet dat mijn Vader mij niet meer zal opleggen dan dat ik dragen kan. En mocht het toch gebeuren dat de smart wat hoog ging en ik wat zou spreken dat op ongeduld zou lijken, denk dan toch niet dat ik klaag over de Heere en Zijn weg, want Die is en blijft altijd goed, maar bedenk dan dat dit alleen door de gevoeligheid van de ziekte is."*

Tot de volgende maandag was Jacoba nog bijzonder levendig van geest.

Toch deed de vijand weer een poging om haar staat te betwisten. Ze zei hierover: *"Ik denk ook wel eens om mij te bedriegen dat het bij mij niet in waarheid is. O, wat zou dat naar zijn, bedrogen uit te komen."*

Ze vervolgde: *"Ik wil en durf er ook niet bij stil staan, er is te veel gebeurd tussen de Heere en mijn ziel. Ik heb mijn staat en mijn werk zo dikwijls voor de Heere opengelegd en tot toetsing aan Hem overgegeven. Nooit heeft Hij mij van onoprechtheid in mijn staat ontdekt."*

Die Jezus, tot Wie ik zo dikwijls de toevlucht nam, hoop ik, zal al mijn zonden bedekken met Zijn eeuwige gerechtigheid."

Ze verzocht toen nog wat voor te lezen uit het boekje van de weduwe van ds. Benjamin Dutton.

Toen er gelezen werd door welk een diepe weg van overtuigingen deze vrouw geleid werd, zei Jacoba: *"Hoewel ik door zo een diepte en naarheid niet ben geleid, brengt dit me toch niet in benauwdheid. Want wij komen toch overeen dat we tot Christus gekomen zijn en als verlorenen in onszelf in Hem ons heil gezocht hebben. Om door vereniging met Hem, behouden te worden."*

Daartoe alleen moeten de overtuigingen en ontdekkingen dienen."

De hoop op de aanstaande heerlijkheid werd aangewakkerd door een gedicht wat ze kreeg van een geachte vriendin.

De titel was: *"Een zielsbemoedigende verwachting in dit tranendal"*.

*Al biedt de satan strijd,
En zoekt mijn ziel te roven,
En moed én kracht te doven,
Hij heeft maar korten tijd.
Is mij dan eeuwig kwijt.
De helhond ligt aan banden,*

*Die Jezus' sterke handen
 Nooit loslaat, hoe hij woedt.
 Benauwde geest, schep moed;
 Straks wordt hij neergestoten,
 In 'd afgrond opgesloten,
 Terwijl in 's hemels oord
 Geen ziel zijn huilen hoort.*

*Het zondig boezemkwaad,
 Die stof van treurig klagen,
 Wordt tot aan 't graf gedragen,
 Daar het de ziel verlaat
 Als die ten hemel gaat.
 't Mag hier mijn vreugd verminderen,
 De heiligheid verhinderen,
 En wekken angst en smart
 In mijn bestreden hart.
 O zonde, 'k zal uw woelen,
 In heerlijkheid niet voelen!
 Besmet mij nog een poos,
 Daar leef ik vlekkeloos.*

*Moet ik in deez' woestijn,
 Zo vaak in donkerheden,
 Een moeilijk spoor betreden;
 't Zal eeuwig zonneschijn
 Op Salems straten zijn.
 Mijn weg is afgetekend,
 Mijn last is uitgerekend
 En naar mijn kracht geschat,
 Die God gewogen had.
 Het zalig vergenoegen,
 Weert kommer, moeite en zwoegen.
 Ik draag geen rouw, geen kruis
 Mede, in mijns Vaders huis.*

Dit zijn enkele versjes uit het geheel, waardoor ze zo bemoedigd werd en waarvoor ze haar vriendin nog liet bedanken.

Dinsdags, toen ds. F.W. van Oosterzee bij haar kwam, meende deze te merken dat ze nog in strijd was, omdat ze enkele malen tegen hem zei: "*Zo ik mij niet bedrieg*". De predikant vroeg: "*Daar is bij u toch geen bezwaar meer over?*" Hierop antwoordde Jacoba: "*Ik wens er voor bewaard te worden.*" Uit het vervolg van het gesprek bleek, dat haar innerlijk toch wel verruimd was. Ds. Willemsen, bezocht haar diezelfde avond ook nog. Met opgewektheid vertelde ze hoe de Heere haar de laatste zaterdag nog voorgekomen was. Vóór de predikant wegging, verzocht ze hem voor haar te bidden. Hij kon niet nalaten om ook nog voor haar herstel te vragen.

Na het eindigen zei Jacoba: *"Onze belangen zijn strijdig met elkaar; u bid om mijn herstel en ik om ontbonden te worden. O, ik wens toch dat ik vóór u zal mogen heengaan."*

Die nacht bracht ze slapeloos door. Toch kon men steeds horen dat ze innerlijk werkzaam was door korte uitdrukkingen: *"Mijn lieve Jezus, mijn Koning, mijn trouwe Bondsgod, mijn Ontfermer."* Of later weer eens: *"Ja, mijn Jezus staat voor het einde in. Hij zal het ook voor mij voleinden."*

Het was merkbaar dat de zonde voor Jacoba ook nu bitter was. Ze zocht zich nog te bereiden om tot God te bidden. Maar door haar zwakte werd ze sluimerig.

Dit deed haar met tranen in de ogen uitroepen: *"Ach, is er een zondiger en een onbetamelijker bidden als dit? O, mocht ik daarover verzoening vinden! Dat droevig zondigen tegen zo een heilig en goeddoend God."*

Haar lichaam werd steeds zwakker. Kort daarna was ze geruime tijd buiten bewustzijn.

De andere dag, woensdag, herhaalde zich dat weer.

De volgende donderdag leek het er op dat Jacoba nog wat opleefde, echter was dit maar voor één dag.

Toen professor Visvliet bij haar kwam en er over sprak nog enige hoop van herstel te hebben, antwoordde ze met enige verontwaardiging: *"Zou ik dan nog langer in deze woestijn moeten blijven?"* Zijn antwoord was: *"Waarom niet, u bent niemand tot last en u zou nog nuttig kunnen zijn."*

Het antwoord van Jacoba was alleen: *"De wil des Heeren geschiedde."*

Daarna nam haar zwakheid zo toe, dat ze nu duidelijk gevoelde dat het naar het einde ging. Verschillende malen riep ze nog uit: *"O, wat zal dat zijn, wat zal dat zijn, als dit vernederd lichaam aan Christus verheerlijkt lichaam zal gelijkvormig worden!"*

De sterke gedachte hieraan ontroerde haar ziel en lichaam zo sterk, dat men daarna niet meer van de hemelse heerlijkheid durfde te spreken, uit vrees dat haar lichaam zou bezwijken.

Toen het vrijdag werd, was ze zo verzwakt dat ze weer buiten bewustzijn kwam en toen in een zachte slaap gekomen is.

Zonder beweging van haar leden bleef ze in deze slaap, tot zij van zaterdag op zondagnacht, op 30 augustus 1761 om half een, in de Heere is ontslapen.

'Want het juk van hun last en den stok hunner schouders en den staf desgenen, die hen dreef, was nu voorgoed verbroken (Jesaja 9 vers 3).

Hoewel ze op haar sterfbed niet die bijzondere uitlatingen van Gods liefde mocht ondervinden, zoals bij haar zussen Cornelia en Katharina, mocht ze zich wel gelovig in de handen van haar Leidsman overgeven.

Op vrijdag 5 september is ze in het graf van haar vaderen, in de Oostkerk begraven. Om daar te rusten op haar slaapstede tot de dag van de opstanding; om dan weer verenigd met de ziel, God voor eeuwig te verheerlijken, voor Zijn troon!

Na haar overlijden was er nog één zus in leven n.l. S.J. Winckelman.

Jacoba's broer Jacob was getrouwd met Maria Hurgronje. Hij werd later burgemeester van Vlissingen. Ze hadden vier kinderen: Jacoba Aletta geboren 1719, Jacob geboren 1723, Sazanna Agneta geboren 1726 en Maria Elisabeth geboren 1729.

De laatste twee dochters hadden een uitzonderlijk talent. Maria Elisabeth is het die genoemd wordt in het voorwoord van '*De Godvruchtige Avondmaalganger*'.

Omdat zij de laatste jaren haar tante dikwijls verzorgde en later verschillende aantekeningen vond, was het voor haar mogelijk een korte levensgeschiedenis samen te stellen.

Naar aanleiding van haar overlijden heeft de andere nicht Sazanna Agneta Winckelman een herinneringsgedicht gemaakt. '*Ter heugelijke nagedachtenis van mijn veel geachte tante, Jonkvrouwe Jacoba Petronella Winckelman*'.

*Gelijk een kaars, door te verlichten,
Zelf wordt van lichtenskracht ontbloot;
Zo bukken zij, die and'ren stichten,
Ten laatst, ook zelve voor de dood.
Men ziet helaas het lichaam kwijnen,
Totdat het eind'lijk gans bezwijkt
En 't licht, dat helder stond te schijnen,
Daardoor het sterf'lijk oog ontwijkt.*

*Dus zag ik laatst, met wenende ogen,
De woonsteê van een hoge geest
Bezwijken wegens onvermogen;
En 'k dacht, bij dat gezicht bedeesd:
Moet dus een wijze, een vrome sterven!
Verminderd weer ons Sions licht
Moet ik een bloedverwante derven,
Die mij en anderen had gesticht!*

Dit is het begin van een lang gedicht, wat op het overlijden van haar tante, door haar gemaakt werd.

Onder de andere vriendinnen en vrienden die een soortgelijk gedicht maakten, vinden we ook Helena Filedt-Buyts, Jakobus Andriessen de Waal en een gedicht van haar leraar ds. J. Willemsen, die met verheven woorden haar nagedachtenis zocht te bewaren. Hij schreef o.a.:

*"Nu blaakt en gloeit uw hart in reine liefdevlam,
Ontstoken bij het vuur van Jezus' reine min,
Die Zijn verkoren bruid, door 't bloed van os noch ram,
Maar door Zijn Eigen bloed kocht tot Zijn zielsvriendin."*

De gedachtenis van de rechtvaardige zij tot zegening!

Geraadpleegde literatuur**Uitgave**

*De Godvruchtige Avondmaalganger
Petrus Immens (derde druk)*

*1754 Leend. en Joh. Bakker
Middelburg en Dirk Onder De Linden
Amsterdam*

*Idem, met veertien gezangen van
Johannes Hazeu Cz*

*1975 De Banier
Utrecht*

*De Franse Koopmanszoon z.j.
Joh. van der Staal Utrecht*

W.M. den Hertog

De Psalmen Davids

1992 Den Hertog B.V.

Petrus Dathenus

Houten

*Biografisch woordenboek
Dr. J.P. de Bie en Mr. J. Loosjes*

*1931 Martinus Nijhof
's-Gravenhage*

*Bundeltje uitgekijpte geestelijke
gezangen*

z.j.

*Sions Worstelingen
Jacobus Fruytier Gorinchem*

z.j. Romijn & van der Hoff

*Heidelbergschen Catechismus
Henricus de Frein Middelburg*

1753 J. en M. Callenfels

*Kerkblad Oud Gereformeerde
Gemeenten in Nederland*

*1986 en 1988 jaargang
1989 en 1991 jaargang*

H. Uil (Rubriek: Wie was ...?)

*Oefeningen en predikatiën
P. Immens*

*1721 Willeboord Eling
Middelburg*

*De algemene kerkeraad der
Nederduitsch Hervormde Gemeente
te Middelburg van 1574-1860*

*1860 Altorfer
Middelburg*

*F. Nagtglas
Levensberichten van Zeeuwen
deel 1 en 2*

*1890 en 1893
Middelburg*

*F. Nachtglas
Tegenwoordige staat van Zeeland*

1751 Isaak Tirion

*Mr. P. Boddaert ds. Joh. Plevier
Mr. N. van der Schutte, c.s. I*

Amsterdam

Ds. Bernardus Smytegelt en zijn

1968 J.J. Groen en Zoon

gekrookte riet Leiden
Dr. M.J.A. de Vrijer

*Des Christens eenigen troost in
 leven en sterven Utrecht*
Verklaring van de H. Catechismus
Bern. Smytegelt
Des Christens heil en sieraad
Vijf en veertig predikatiën Nijkerk
Bernardus Smytegelt

z.j. W.M. den Hertog

1868 I.J. Malga

*De toevlucht en sterkte van het
 ware Christendom*

1729 Adriaan Wor, en erve
G. Onder de Linde

Carolus Tuinman
Carolus Tuinman Een onderzoek
naar zijn leven, werk en betekenis
P. Janse

Amsterdam
z.j. Middelburg

Zestien Biddagpredikatiën
Th. van der Groe Nijkerk

1887 I.J. Malga

*Der vroomen ondervinding op den
 den weg naar den hemel Rotterdam*

1732 Pieter van Gilst

Lambrecht Myseras

De gemeente Oost- en West-Souburg

1939 Jacq. de Smit

Stichtelyke gedichten, deel 1 en 2
J.P. Winckelman Amsterdam

1769 M. de Bruyn

Het wondere van Gods vrije genade
C.C. Winckelman Nieuw-Beijerland

1933 J.P. van den Tol

P. Immens
Het godvruchtig leven en zalig
afsterven J.P. Winckelman

1933 J.P. van den Tol
Nieuw-Beijerland

M.E. Winckelman
Stichtelyke Rymoefeningen

1729 Leendert Bakker

Willem Swanke Middelburg
Archief Koninklijk Zeeuws

1987 Jaargang

Genootschap der Wetenschappen
Idem

1991 Jaargang

Jacobus Willemsen (1698-1780)
Drs. H. de Jong

<i>Nagelatene mengedichten en levensbeschrijving Mr. Pieter Boddaert</i> <i>K. van den Helm</i>	<i>1761 Hendrik Sas</i> <i>Middelburg</i>
<i>Boddaert</i> <i>Stichtelijke gedichten van</i>	<i>1741 Leendert Bakker</i>
<i>Pieter Boddaert Middelburg</i> <i>Docum. blad Nadere Reformatie</i> <i>Machtsmisbruik in Middelburg</i> <i>S.D. Post</i>	<i>1991 Jaargang 15</i>
<i>Pieter Boddaert en Rutger Schutte</i> <i>Piëtistische dichters in de acht- Houten</i> <i>tiende eeuw Dr. S.D. Post</i>	<i>1995 Den Hertog B.V.</i>
<i>Acteboek II Kerkeraad Hervormde</i> <i>Gemeente West-Souburg Vlissingen</i>	<i>Gemeente archief</i>
<i>Acteboek Classis Walcheren 9-10</i>	<i>Rijksarchief Zeeland</i> <i>Middelburg</i>
<i>Handschriften Pieter de la Ruë</i>	<i>Provinciale Zeeuwse bibliotheek</i>

* De citaten in dit boek zijn overgenomen uit bovengenoemde boeken; dus soms in de schrijfstijl van de 18e eeuw, maar ook wel van deze eeuw.

De onderstaande foto's zijn tot stand gekomen met steun van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.

Rijksarchief in Zeeland, Zeeuwsch Genootschap, Zelandia illustrata VI 246, 252, 291, 341, 401, 427, 473, 591, 863, 867, 905, 916 en 950.
II 215, 241, 592, 619, 631, 637, 659, 672.

Iconographisch Bureau 's-Gravenhage totaal 9 afdrukken, met vermelding.